میزان و منشعب

درسِ نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
جس کو کتبِ عربیہ درسیہ میں خشتِ اوّل کا درجہ حاصل ہے

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

درسِ نظامی میں علم صرف سے متعلق ایک بنیادی رسالہ
جس کو کتبِ عربیہ درسیہ میں خشتِ اوّل کا درجہ حاصل ہے

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : ميزان ومنشعب

عدد الصفحات : 64

السعر : 35 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-34023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. +92-321-4399313

المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. +92-42-7124656,7223210

بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341,5557926

دار الإخلاص، نزد قصه خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. +92-333-7825484

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمين، **والعاقبة للمتقين، والصلاة** على رسوله محمد **وآله وأصحابه** أجمعين.

بداں -أسعدك الله تعالى في **الدارين**- کہ جملہ **افعال** متصرفہ بر سہ گونہ است: ماضی و مستقبل وحال، و ہر چہ جز ایں سہ چیز است **متفرع** ست ہم ازیں سہ، **اِماماضی** فعلے را گویند کہ ....

یعنی ماضی و مستقبل وحال یعنی برائندہ

الحمد لله: [جمیع ستائش ثابت ست مر خدائے را کہ پرودگار عالمیان ست.] چوں کہ در حدیث شریف آمدہ است کہ "كل أمر ذي بال لم يبدأ باسم الله"، وفي الأخرى: "بالحمد لله"، فهو أبتر" یعنی ہر امر صاحب شان کہ ابتداء کردہ نشود دراں باسم خدا یا بحمد او، پس آں دُم بریدہ و ناتمام ست، لہٰذا مصنف رحمہ اللہ برائے متابعتِ آں کتاب خود بہ بسم اللہ والحمد للہ آغاز کرد. (مولوی محمد عسکری قنوجی)

والعاقبة: ونکوئی آخرت ثابت ست برائے متقیان. **للمتقين:** یعنی ثابت است برائے متقین. سوال: متقی چیست؟ جواب: المتقي من اتقى من الشرك والمعاصي. **والصلاة:** [ورحمت کاملہ نازل باد بر رسول خدا کہ اسم او محمد صلی اللہ علیہ وسلم است وبر آل واصحاب آں ہمگناں رضی اللہ عنہم] وصلوۃ بمعنی رحمت ست اگر منسوب بخدائے تعالی باشد، وبہ معنی دعاست اگر منسوب باشد بہ بندگان خدا، وبمعنی استغفار است اگر منسوب باشد بملائکہ، وبہ معنی تسبیح و تہلیل است چوں منسوب باشد بہ وحوش وطیور.

وآله: مراد از آل جگر گوشۂ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم اند. (قنوجی) **وأصحابه:** واز اصحاب مراد آں مؤمنان اند کہ صحبتِ نبی علیہ السلام در یافتہ، وبا ایمان وفات یافتہ باشند. **بداں:** بداں امر ست از دانستن وخطابے عام مر ہر مخاطب را، وغرض ازیں ہوشیار کردن تا بیدار شدہ بداند آنچہ باو گفتہ می شود. **أسعدك الله:** نیک بخت کند ترا خدائے بر تر در دو جہاں.

الدارين: سوال: "في الدارين" گفت، "في الكونين" چرا نہ گفت؟ جواب: کونین عام ست دنیا وآخرت وزمین وآسمان را، ودرینجا مراد خاص است ای دنیا وآخرت. (ازت) **افعال:** افعال جمع فعل وآں آنست کہ بیکے از ازمنہ ثلاثہ یعنی ماضی و مستقبل وحال تعلق دارد، وفعلِ متصرف در اصطلاح اہلِ صرف آنرا گویند کہ از مصدر ش ماضی ومضارع وامر ونہی وغیرہ صیغہائے بر آیند. (قنوجی) **متفرع:** متفرع صیغۂ اسم فاعل است از باب تفرع بمعنی بر آمدن از چیزے وآنانکہ مفعول گویند اختراع است. (احمد یوسف) **اماماضی:** سوال: ماضی را در ذکر چرا مقدم کرد؟ جواب: زیرا کہ زمانہ اش مقدم است.

بزمانه گذشته تعلق دارد، وآخر او مبنی باشد بر فتحه قَلَّتْ حُرُوْفُهُ أَوْ كَثُرَتْ مگر بعارض، چوں:
(انی بنا کرده شده باشد) (کم باشد حروف آں یا بسیار)
فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ فَعْلَلَ چوں: ضَرَبَ سَمِعَ كَرُمَ بَعْثَرَ. اما مستقبل فعلے را گویند که بزمانه آئنده
(زد آں یک مرد) (شنیده آں یک مرد)
تعلق دارد، وآخر او مرفوع باشد مگر بعارض، چوں: يَفْعِلُ يَفْعَلُ يَفْعُلُ يُفَعْلِلُ چوں يَضْرِبُ
(ایں همه موزوں به اند)
يَسْمَعُ يَكْرُمُ يُبَعْثِرُ. اما حال فعلے را گویند که بزمانه موجوده تعلق دارد، وصیغهٔ حال همچو صیغهٔ
(ایں همه موزوں به اند)
استقبال ست، واز هر یکے ازیں ماضی ومضارع چهارده کلمه بیروں می آیند، سه ازاں مر مذکر غائب
(یعنی در تلفظ مانند یفعل) (صیغه)
راست، وسه ازاں مر مؤنث غائب راست، وسه ازاں مر مذکر حاضر راست، وسه ازاں مر
مؤنث حاضر راست، ودو ازاں مر حکایت نفس متکلم راست در اول صیغه وحدان حکایت نفس
(بروزن فعلان جمع واحد است)
متکلم مذکر ومؤنث یکساں ست، ....

مبنی: یعنی آخرش از داخل شدن عوامل مختلفه متغیر نشود، وآنچه خلاف ایں ست معرب است، شعر:
مبنی آں باشد که ماند برقرار معرب آں باشد که گردد بار بار
(حکیم محمد عسکری)

فتحه: زیراکه فتحه اخف الحرکات است. **بعارض:** یعنی دریں صورت مبنی بر فتحه نه باشد چنانکه در فَعَلُوْا بر عایت واؤ آخرش مضموم شد.
فَعَلَ: یعنی کرد آں یک مرد در زمانه گذشته بحث فعل ماضی معروف. **فَعْلَلَ:** فعلل مثال رابع ماضی رباعی مجرد ست.
کرم: بزرگ شد آں یک مرد. **مرفوع:** باید دانست که مصنف رحمه الله در بیان حرکت ماضی فتحه گفت نه نصب ایں جا مرفوع گفت نه مضموم؛ زیراکه ماضی مبنی است ومضارع معرب است ورفع ونصب وجر مخصوص بالقاب معرب اند وضمه وفتحه وکسره مشترک در هر دو.
مگر بعارض: یعنی آخر او از دخول عوامل ناصب وجازم متغیر شود. **یفعل:** میکند خواهد کرد آں یک مرد. **یضرب:** میزند خواهد زد آں یک مرد. **يَسْمَعُ:** می شنود وخواهد شنید. **یکرم:** بزرگ می شود وبزرگ خواهد شد. **يُبَعْثِرُ:** می بر انگیزد وخواهد بر انگیخت.
صیغه: صیغه در اصطلاح اهل صرف عبارت است از هیأتے که حاصل شود کلمه را بسبب ترتیب حروف مع حرکات وسکنات.
مضارع: مضارع فعلے ست که دلالت کند بر حالات باقتران زمانه حال وآئنده چوں یضرب ای میزند یا خواهد زد.
مر مذکر: لفظ "مر" بمعنی خاص برائے افاده حصر وتخصیص است، لیکن دریں جا زائد است صرف برائے تحسین. (مولوی محمد عسکری)
غائب: یعنی واحد وتثنیه وجمع. **مؤنث:** یعنی واحد وتثنیه وجمع. **حاضر:** یعنی واحد وتثنیه وجمع.
حاضر: یعنی واحد وتثنیه وجمع. **یکساں:** مثلا فعلت که برائے مذکر است وبرائے مؤنث نیز.

ودر دوم صیغه حکایت نفس متکلم تثنیه وجمع مذکر ومؤنث نیز یکساں ست، وہر یکے ازیں ماضی

این چهار صیغه گردیدند

ومضارع.بر دونه گونه است: **معروف و مجهول**، وہر یکے ازیں نیز.بر دو گونه است: **اثبات و نفی**.

یعنی.بر دو نوع است — یعنی مثبت — یعنی منفی

بحث اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلْتَ	فَعَلْنَ	فَعَلَتَا	فَعَلَتْ	فَعَلُوْا	فَعَلاَ	فَعَلَ
فَعَلْنَا	فَعَلْتُ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُمَا	فَعَلْتِ	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتُمَا

فصل

ایں ہمه که گفته شد بحث اثبات فعل ماضی معروف بود، چوں خواہی که مجهول بناکنی، فائے فعل را

یعنی صیغه ماضی مجهول

ضمه کن، وعین فعل راکسره ده در دو حال، ولام کلمه رابر حالت خود بگذار تاماضی مجهول گردد.

اگر نباشد والا بحالت خود بگذار — زیرا که مبنی ست بر فتحه — ای فعل ماضی إلخ

معروف: [لیکن امر چناں نشود؛ زیراکه او مجهول نیابد. (قنوجی)] معروف آں فعل ست که منسوب شود بفاعل جلی یا خفی نحو: سعد الله ویسعد. (محمد عسکری قنوجی) **مجهول:** وفعل مجهول آں است که چناں نه بود، بلکه منسوب باشد بمفعول جلی یا خفی نحو: صنع العالم ویصنع. (مولوی محمد عسکری قنوجی) **اثبات:** سوال: مثبت چیست، ومنفی چیست؟ جواب: مثبت فعلے معنی مصدری آں منسوب الیه مقارن وثابت باشد چوں: ضرب زید یعنی زدزید، ومنفی مخالف ایں نحو: ما ضرب زید ای نزدزید. (ازت)

فَعَلَ: کرد آں یک مرد.بزمانه گذشته صیغه واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **فَعَلاَ:** کردند آں دو مرد.

فَعَلُوْا: کردند آں ہمه مرداں. **فَعَلَتْ:** کرد آں یک زن إلخ. **فَعَلَتَا:** کردند آں دو زناں إلخ. **فَعَلْنَ:** کردند آں ہمه زناں إلخ.

فَعَلْتَ: کردی تو یک مرد إلخ. **فَعَلْتُمَا:** کردید شما دو مرداں إلخ. **فَعَلْتُمْ:** کردید شما ہمه مرداں إلخ. **فَعَلْتِ:** کردی تو یک زن إلخ.

فَعَلْتُمَا: کردید شما دو زناں إلخ. **فَعَلْتُنَّ:** کردید شما ہمه زناں إلخ. **فَعَلْتُ:** کردم من یک مرد یا یک زن صیغه واحد مذکر ومؤنث.

فَعَلْنَا: کردیم مادو مرد یادو زن یا ہمه مرداں یا ہمه زناں درزماں گذشته صیغه تثنیه وجمع مذکر ومؤنث حکایت نفس متکلم مع الغیر.

فصل: در لغت بمعنی جدا کردن است، واز آوردن ایں لفظ اشاره است بایں که ایں بحث از ماقبلش جداگانه است. (من قنوجی)

کسره: یعنی اگر مضموم باشد یا مفتوح، لیکن اگر خود مکسور باشد پس حاجت کسره ثانی نیست نحو: حسب. (مولوی محمد عسکری)

بحث اثبات فعل ماضی مجہول

فُعِلَ	فُعِلاَ	فُعِلُوْا	فُعِلَتْ	فُعِلَتَا	فُعِلْنَ	فُعِلْتَ
فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُمْ	فُعِلْتِ	فُعِلْتُمَا	فُعِلْتُنَّ	فُعِلْتُ	فُعِلْنَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل ماضی مجہول بود، چوں خواہی کہ نفی بناکنی مائے نفی در اول او در آر تا ماضی منفی گردد ومائے نفی در لفظ ماضی ہیچ عمل نکند، چنانچہ بود ہمبراں طریق باشد لیکن عمل در معنی کند یعنی مثبت را بمعنی منفی گراند.

بحث نفی فعل ماضی معروف

مَا فَعَلَ	مَا فَعَلاَ	مَا فَعَلُوْا	مَا فَعَلَتْ	مَا فَعَلَتَا	مَا فَعَلْنَ	مَا فَعَلْتَ

بحث اثبات: بحث مثبت را بر منفی چرا مقدم کردند؟ زیراکہ مثبت اصل است و منفی فرع وے، وایں قاعدہ مسلمہ است کہ اصل بر فروع خویش مقدم باشد، لہٰذا مقدم گشت. (عسکری قنوجی) **فُعِلَ:** کردہ شدآں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی مجہول. **فُعِلاَ:** کردہ شدندآں دو مرد الخ. **فُعِلُوْا:** کردہ شدندآں ہمہ مرداں الخ. **فُعِلَتْ:** کردہ شدآں یک زن الخ.
فُعِلَتَا: کردہ شدید شما دو زناں. **فُعِلْنَ:** کردہ شدندآں ہمہ زناں الخ. **فُعِلْتَ:** کردہ شدی تو یک مرد. **فُعِلْتُمَا:** کردہ شدید شما دو مرداں الخ. **فُعِلْتُمْ:** کردہ شدید شما ہما مرداں الخ. **فُعِلْتِ:** کردہ شدی تو یک زن الخ. **فعلتما:** کردہ شدید شما دو زناں. **فُعِلْتُنَّ:** کردہ شدند شما ہما زناں. **فُعِلْتُ:** کردہ شدم من یک مرد یا یک زن. **فُعِلْنَا:** کردہ شدیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں الخ.
نفی بناکنی: یعنی ماضی منفی بناکنی. **در اول:** یعنی در اول فعل ماضی. **ماضی منفی:** چنانکہ از کلمہ "ما" حاصل میشود ہمچناں از کلمہ "لا" حاصل می شود، لیکن ایں کمتر است. (قنوجی) **ہیچ عمل:** چنانکہ مَا فَعَلَ نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل ماضی معروف اکنوں "ما" در فعل سوائے معنی منفی ہیچ تغیر نکردہ است، فافہم. (محمد حسین ہزاروی)
در معنی: ودر دخول "لا" بر ماضی سہ شرط ست (۱) تکرار آں بر ماضی دیگر نحو: ﴿فَلا صَدَّقَ وَلا صَلّٰى﴾ (القیامة:۳۱) (۲) یا در محل دعا واقع شود چوں: ألا لا بارك الله في سهيل. (۳) یا در جواب قسم چوں: تَاللّٰه لَأُعَذِّبَهُمْ بَعْدَهَا سَقَرًا.
بمعنی منفی: یعنی معنی نفی در معنی البتہ تغیر پیدا کند، وچوں ایں قول متضمن سوال بود کہ عمل او در معنی چیست جواب داد =

مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُمْ	مَا فَعَلْتِ	مَا فَعَلْتُمَا	مَا فَعَلْتُنَّ	مَا فَعَلْتُ	مَا فَعَلْنَا

فوائد نافعه

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث **ماضی مطلق** بود، چوں خواہی کہ **ماضی قریب** یا **بعید** یا **استمراری** وغیرہ بنا کنی، پس اگر لفظ "قَدْ" (کہ برائے تقرب ست) بر **ماضی مطلق** داخل کنی **ماضی قریب** گردد چوں: قَدْ ضَرَبَ، واگر لفظ "کان" داخل کنی **ماضی بعید** شود نحو: کَانَ ضَرَبَ واگر آں را بر مضارع (ای بر فعل مضارع) داخل کنی **ماضی استمراری** گردد، چوں کَانَ یَفْعَلُ، واگر بر **ماضی مطلق** لفظ لَعَلَّمَا (واین بیشترست) در آری **ماضی احتمالی** گردد نحو: لَعَلَّمَا فَعَلَ، وہمچناں اگر بجائے لَعَلَّمَا لفظ لَیْتَمَا (کہ برائے شک وتردد ست یعنی کاش کہ) داخل کنی **ماضی تمنائی** گردد چوں: لَیْتَمَا ضَرَبَ، باید دانست کہ از ہر یک **ازیںہا** چہاردہ چہاردہ صیغہ بر می آیند، چنانکہ در **ماضی مطلق** گذشت.

= مصنف رحمہ اللہ بقولِ خود یعنی مثبت را الخ. (قنوجی) **مَا فَعَلَ:** نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مَا فَعَلَا:** نکردند آں دو مرداں. **مَا فَعَلُوْا:** نکردند آں ہمہ مرداں. **مَا فَعَلَتْ:** نہ کرد آں یک زن.
مَا فَعَلَتَا: نکردند آں دو زناں. **مَا فَعَلْنَ:** نکردند آں ہمہ زناں. **مَا فَعَلْتَ:** نکردی تو یک مرد.
مَا فَعَلْتُمَا: نکردید شما دو مرداں. **مَا فَعَلْتُمْ:** نکردید شما ہمہ مرادں. **مَا فَعَلْتِ:** نکردی تو یک زن. **مَا فَعَلْتُمَا:** نکردی شما دو زناں.
مَا فَعَلْتُنَّ: نکردید شما ہمہ زناں. **مَا فَعَلْتُ:** نکردم من یک مرد یا یک زن. **مَا فَعَلْنَا:** نکردیم ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں. **ماضی مطلق:** آنچہ دلالت کند بے قید بر زمانہ گذشتہ، وآں را در اصطلاح اہلِ صرف ماضی مطلق گویند. (من قنوجی)
ماضی قریب: تعریفات ایںہا بر حاشیہ مکتوب است. **ماضی قریب گردد:** ماضی قریب آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ کہ قریب بحال باشد. **ماضی بعید:** ماضی بعید آں است کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ کہ بعید شود از حال. **ماضی استمراری:** آنکہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی الدوام، آں را ماضی استمراری نام نہادند. (مولوی محمد عسکری)
ماضی احتمالی: ماضی احتمالی آں است کہ بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التـــردد دلالت کند. **ماضی تمنائی:** ماضی تمنائی آں است کہ دلالت کند بر زمانہ گذشتہ علی سبیل التمني. **ازیںہا:** یعنی ماضی قریب وبعید واستمراری وغیرہ. **ماضی مطلق:** پس ازیں حساب جملہ صیغہائے ماضی سہ صد و سی و شش گردیدند.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل ماضی بود، چوں خواہی کہ مضارع بناکنی ، یکے را از علامتہائے مضارع در اول او آر، وآخر او ضمہ کن، وعلامتِ مضارع چہار حرف اند: الف وتاء ویاء ونون کہ مجموع وے أتین باشد، الف وحدان حکایت نفس متکلم راست، وتاء برائے ہشت کلمہ است، سہ ازاں مر مذکر حاضر راست، وسہ ازاں مر مؤنث حاضر راست، ودو ازاں مر واحد وتثنیہ مؤنث غائب راست، ویاء برائے چہار کلمہ راست، سہ ازاں مر مذکر غائب راست، ویکے مر جمع مؤنث راست، ونون برائے تثنیہ وجمع حکایت متکلم مذکر ومؤنث ست، ودر ہفت محل نون اعرابی را در آر، ....

(حواشی بین السطور: یعنی فعل مضارع — اے در اول فعل ماضی — یعنی لفظ أتین — یعنی یفعل یفعلان یفعلون — یعنی یفعلن — یعنی نفعل (قنوجی))

مضارع: سوال: بعد ذکر ماضی چرا ذکر مضارع نمود؟ جواب: زیراکہ ماضی اصل است ومضارع فرع وے، چراکہ مضارع ماخوذ است از ماضی، واصل بر فرع خویش مقدم مے باشد، لہٰذا او را مقدم کرد. **علامتہائے:** سوال: علامت چرا گویند؟ جواب: علامت آنرا گویند کہ باو شناختہ شود چیزے، ومضارع بدخول یکے از حروف أتین شناختہ می شود. (ازتبیان)

در اول: وتخصیص اول ازاں جہت است کہ اگر در آخر می آوردند، در بعضے امور ملتبس بصیغہ ماضی می شدند، در بعضے بر زبان آں ثقل مے آید. (از منہج) **وعلامتِ مضارع:** بعضے بجائے لفظ "علامت" لفظ "حروف" گفتہ اند؛ زیراکہ اینہا بر اسم نیز داخل مے شود، وعلامت بمعنی خاصہ است، چوں کہ ایں حروف در اسماء وافعال ہر دو یافتہ مے شود، لہٰذا خاصہ فعل مضارع نباشد، بلکہ عام اند برائے ہر دو. (عسکری قنوجی) **أتین:** وأتین صیغہ ماضی غائب ست از اتیان بمعنی آمدن کہ مصدر ست از باب ضرب یضرب.

الف: یعنی الف علامتِ آں فعل مضارع است کہ برائے وحدان حکایت نفس متکلم مے باشد مثل أفعل. **تاء:** یعنی تاء علامتِ ہشت صیغہ است. **حاضر راست:** یعنی تفعل وتفعلان کہ واحد وتثنیہ مؤنث غائب است. **یاء:** سوال: یاء برائے غائب چرا مقرر شد؟ جواب: یاء از اوسط مخارج است، وغائب نیز متوسط ست یعنی ذکر او دائر است میانِ متکلم ومخاطب. (ازت)

نون اعرابی: [یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.] سوال: نون اعرابی در آخر مستقبل چرا آوردند؟ جواب: نون اعرابی بدل اعراب ست، ومحلِ اعراب آخر کلمہ ست. سوال: محلِ اعراب آخر کلمہ چرا شد؟ جواب: زیراکہ اعراب دال ست بر صفت کلمہ فاعلیت یا مفعولیت، مثلاً صفت را رتبہ بعدیت است از موصوف، لہٰذا اعراب بر آخر کلمہ آوردہ شد. (ازت)

چہار تثنیہ کہ نون اعرابی دریہنا مکسور باشد، ودو جمع مذکر غائب، ویکے واحد مؤنث حاضر کہ نون
أي يفعلون تفعلون أي تفعلين
اعرابی دریہنا مفتوح باشد، ونون جمع مؤنث، چنانکہ در ماضی آید ہمچناں در مضارع نیز آید.
ای در تفعلین ای در فعل ماضی یعنی در فعل مضارع

بحث اثبات فعل مضارع معروف

تَفعَلُ	يَفعَلْنَ	تَفْعَلَانِ	تَفعَلُ	يَفعَلُوْنَ	يَفْعَلَانِ	يَفعَلُ
نَفْعَلُ	أَفعَلُ	تَفعَلْنَ	تَفْعَلَان	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلَان

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع معروف بود، چوں خواہی کہ مضارع مجہول بناکنی،
علامت مضارع راضمہ دہ، وعین کلمہ رافتحہ ....
کہ الف وتاء ونون است

چہار تثنیہ: [أي يفعلان تفعلان تفعلان تفعلان.] سوال: در چہار تثنیہ چرا نون مکسور باشد؟ جواب(۱): چونکہ ما قبل نون الف ست، پس نون محتمل ہر اعراب ست، وقاعدہ: الساكن إذا حرك حرك بالكسر مرجح کسرہ گردید، لہٰذا کسرا دادند.
جواب(۲): ونیز کسرہ متوسط است میان فتح وضمہ، وتثنیہ متوسط است میانِ واحد وجمع، پس دادن متوسط بمتوسط اولی ست.
جواب(۳): ونیز بسبب مشابہت باتثنیہ اسم چوں: رَجُلَانِ. نون اعرابی: یعنی آں نون کہ بدل اعراب است.
يَفعَلُ: می کند وخواہد کرد آں یک مرد در زمانہ حال واستقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع معروف. (ت)
يَفْعَلَانِ: می کنند وخواہند کرد آں دو مرد. يَفْعَلُوْنَ: می کنند وخواہید کرد آں ہمہ مرداں. تَفْعَلُ: می کند وخواہد کرد آں یک زن.
تَفْعَلَانِ: می کنند وخواہید کرد آں دو زناں. يَفْعَلْنَ: می کنند وخواہند کرد آں ہمہ زناں. تَفْعَلُ: می کنی وخواہی کرد تو یک مرد.
تَفْعَلَانِ: می کنید وخواہید کرد شما دو مرد. تَفْعَلُوْنَ: می کنید وخواہید کرد شما ہمہ مرداں. تَفْعَلِيْنَ: می کنی وخواہی کرد تو یک زن.
تَفْعَلَانِ: می کنید وخواہید کرد شما دو زن. تَفْعَلْنَ: می کنید وخواہید کرد شما ہمہ زناں. أَفْعَلُ: می کنم یا خواہم کرد من یک مرد یا یک زن. نَفْعَلُ: می کنیم وخواہیم کرد ما دو مرد یا دو زن یا ہمہ مرداں یا ہمہ زناں.
علامتِ مضارع: سوال: در مضارع مجہول علامتِ مضارع راچرا ضمہ دادند؟ جواب: ضمہ بمناسبت ماضی مجہول دادہ شد. فتحہ: سوال: عین کلمہ رافتح چرا دادند؟ جواب: تا ضمہ اول با فتح عین معتدل شود؛ زیرا چہ مضارع ثقیل ست از ماضی، بسبب زیادتی حروف أتين، پس لحاظِ اعتدال ضرور است. وبعضے از صرفیاں نوشتہ اند کہ صیغہ يفعل مثل فعل است در حرکات وسکنات، وبریں وزن کلمہ =

در دو **حال**، ولام کلمہ را بر حالت خود **بگذار**، تا مضارع مجہول گردد.

بحث اثبات فعل مضارع مجہول

تُفْعَلُ	يُفْعَلْنَ	تُفْعَلَانِ	تُفْعَلُ	يُفْعَلُوْنَ	يُفْعَلَانِ	**يُفْعَلُ**
نُفْعَلُ	أُفْعَلُ	تُفْعَلْنَ	تُفْعَلَانِ	تُفْعَلِيْنَ	تُفْعَلُوْنَ	تُفْعَلَانِ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اثبات فعل مضارع مجہول بود، چوں خواہی کہ **نفی بـ "لا"** بنا کنی، لائے نفی **در اول** او در آر، لائے **نفی در لفظ** ہیچ عمل نکند، چنانکہ **بود ہمبراں** طریق باشد، لیکن عمل **در معنی** کند، یعنی مثبت را (ای دراول فعل مضارع) بمعنی منفی گرداند.

بحث نفی فعل مضارع معروف

لَاتَفْعَلُ	لَايَفْعَلْنَ	لَاتَفْعَلَانِ	لَاتَفْعَلُ	لَايَفْعَلُوْنَ	لَايَفْعَلَانِ	**لَايَفْعَلُ**

= در عرب نیامد وإلا نادرا، پس ایں وزن غیر معقول باشد، ومجہول ہم غیر معقول است، لہٰذا اختیار کردہ شد. (از تبیان)

دو حال: اگر مضموم باشد یا مکسور، واگر مفتوح باشد بدستور باقی ماند. (منہ قنوجی) **بگذار:** زیرا کہ ضمہ ضروری است مگر بعارض.

يُفْعَلُ: کردہ می شود و کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ حال واستقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجہول، وقس البواقي على هذا. **نفی بـ "لا":** سوال: بحث لائے نفی را بعد بحث مثبت چرا ذکر کرد؟ جواب: زیراچہ منفی فرع مثبت است. (ت)

در اول: سوال: لائے نفی را در اول فعل مضارع چرا مے آرند؟ جواب: تا از ابتدائے کلام سامع آگاہ شود کہ ایں کلام منفی است. (ت)

نفی در لفظ: سوال: نفی مضارع ہم چنانکہ از کلمہ "لا" حاصل می شود از کلمہ "ما" ہم می شود نحو: ﴿وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ﴾ (البقرة:٢٦) پس وجہ تخصیص ذکر لائے نفی چیست؟ جواب: کثرتِ استعمال لائے نفی بر فعل مضارع بہ نسبت مائے نفی. (منہ)

بود ہمبراں: ای لفظ مضارع قبل دخول لائے نفی. (منہ)

در معنی: وہر گاہ خلجان می شد کہ در معنی ہم ہیچ عمل نہ کردہ است چراکہ معنی فعل مضارع ہم چنانکہ بود باقی می ماند، ونفی از کلمہ "لا" مستفاد می شود. جواب داد مصنف بقول خود، یعنی فعل مضارع مثبت را إلخ. (منہ) **لَايَفْعَلُ:** نمی کند ونخواہد کرد آں یک مرد در زمان حال واستقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف، وقس البواقي على هذا.

لَاتَفْعَلَانِ	لَاتَفْعَلُوْنَ	لَاتَفْعَلِيْنَ	لَاتَفْعَلَانِ	لَاتَفْعَلْنَ	لَاأَفْعَلُ	لَانَفْعَلُ

بحث نفی فعل مضارع مجہول

لَایُفْعَلُ	لَایُفْعَلَانِ	لَایُفْعَلُوْنَ	لَاتُفْعَلُ	لَاتُفْعَلَانِ	لَایُفْعَلْنَ	لَاتُفْعَلُ
لَاتُفْعَلَانِ	لَاتُفْعَلُوْنَ	لَاتُفْعَلِيْنَ	لَاتُفْعَلَانِ	لَاتُفْعَلْنَ	لَاأُفْعَلُ	لَانُفْعَلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی فعل مضارع بـــ"لا" بود، چوں خواہی کہ نفی تاکید بــ"لن" بنا کنی، "لن" در اول فعل مضارع در آر، وایں نفی را نفی تاکید بـــ"لن" گویند، وآں در فعل مستقبل در پنج
(معروف باشد یا مجہول) (ای بیار)
محل نصب کند، وآں پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب، واحد مؤنث غائب، واحد مذکر حاضر،
(یفعل) (تفعل) (تفعل)
ودو صیغہ حکایت نفس متکلم، ودر ہفت محل اعرابی را ساقط گرداند، چہار تثنیہ، ودو جمع مذکر غائب
(أفعل ونفعل) (ای در ہفت صیغہ)
وحاضر، ویکے واحد مؤنث حاضر، ودر دو کلمہ یعنی جمع مؤنث غائب وحاضر در لفظ ہیچ عمل نہ کند،
(یفعلون تفعلون) (تفعلین) (یعنی در دو صیغہ) (یفعلن) (تفعلن)

لَایُفْعَلُ: کردہ نمی شود ونخواہد شد آں یک مرد در زمان حال واستقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجہول. (منہ قنوجی) **بـــ"لن":** سوال: بحث نفی بـــ"لن" راچرا از بحث نفی بـــ"لا" در ذکر مؤخر کرد؟ جواب: زیراچہ لائے نفی تغیرے در لفظ نمی دہد و "لن" متغیر می سازد، وآنچہ تغیرے ندہد وبحال خود باقی دارد اشرف است. (ت) **نصب کند:** [اگر در آخر او الف نباشد چوں: لن یخشی] سوال: "لن" چرا فعل مستقبل را نصب کند؟ جواب: وجہ: أَنْ بفتح ہمزہ کہ از حروف ناصبہ فعل مستقبل اصل ست و"لن" مشابہ اواست از حروف وحرکت وسکون ومعنی استقبال، پس بمشابہتِ آں "لن" نیز نصب کند. (ت)

ساقط گرداند: سوال: "لن" نون اعرابی راچرا اساقط کند؟ جواب: زیراچہ نون اعرابی بدل رفع ست، وہرگاہ کہ "لن" رفع را ساقط کردہ نصب می سازد نون اعرابی را کہ بدل آں است ہم ساقط خواہد کرد. (ت) **چہار تثنیہ:** [یفعلان تفعلان تفعلان.] یعنی تثنیہ مذکر غائب وتثنیہ مؤنث غائب وتثنیہ مذکر حاضر وتثنیہ مؤنث حاضر. **عمل نہ کند:** زیراں کہ آخر آں دو صیغہ ضمیر نون جمع است، وآں مبنی ست، ولہٰذا تغیر نمی شود.

و"لن" مضارع را بمعنی مستقبل منفی گرداند.

بحث نفی تاکید بـــ "لن" در فعل مستقبل معروف

لَنْ يَّفعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلا	لَنْ يَّفعَلْنَ	لَنْ تَفعَلَ
لَنْ تَفعَلا	لَنْ تَفعَلُوْا	لَنْ تَفعَلِيْ	لَنْ تَفعَلا	لَنْ تَفعَلْنَ	لَنْ أَفعَلَ	**لَنْ نَفعَلَ**

بحث نفی تاکید بـــ "لن" در فعل مسقبل مجهول

لَنْ يُّفعَلَ	لَنْ يُّفعَلاَ	لَنْ يُّفعَلُوْا	لَنْ تُفعَلَ	لَنْ تُفعَلا	لَنْ يُّفعَلْنَ	لَنْ تُفعَلَ
لَنْ تُفعَلا	لَنْ تُفعَلُوْا	لَنْ تُفعَلِيْ	لَنْ تُفعَلا	لَنْ تُفعَلْنَ	لَنْ أُفعَلَ	**لَنْ نُفعَلَ**

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی تاکید بـــ "لن" در فعل مستقبل بود، چوں ....

ولن مضارع: نزد بعضے "لن" موضوع ست برائے تاکید نفی مستقبل، وبرائے مطلق نفی مستقبل، ونزد بعضے برائے تابید نفی مستقبل است، بدلیل قول او تعالی: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ...﴾ (آل عمران:٩١)، و می توان گفت کہ تابید عدم قبول زر مذکور از جائے دیگر مستفاد باشد، نہ ازیں آیت، واگر آں برائے تابید نفی مستقبل آید تخصیص "الیوم" در قول او تعالی: ﴿فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا﴾ (مریم:٢٦) درست نخواہد شد، فتامل، وبعضے براں اند کہ "لن" موضوع است برائے نفی مستقبل، گاہے در تاکید مستعمل است، وگاہے در تابید. (ت)

مستقبل منفی گرداند: زیرا کہ آخر آں دو صیغہ ضمیر نون جمع است وآں مبنی است ولہذا تغیر نمی شود، و معنی حال در فعل مضارع باقی نماند. **لَنْ يَّفعَلَ:** ہرگز نخواہد کرد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی بـــ "لن" در فعل مستقبل معروف. **لَنْ نَفْعَلَ:** معانی آں صیغ از ما تقدم ظاہر اند. **لَنْ يُّفعَلَ:** ہرگز نکردہ خواہد شد آں یک مرد در زمان استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بـــ "لن" در فعل مستقبل مجہول. **لَنْ نُفْعَلَ:** معنی ایں صیغہا را حاجت بیان نیست.

خواہی که نفی جحد بـــ "لم" بنا کنی، "لم" **در اول فعل مضارع** درآر، وایں را نفی جحد **به "لم" می گویند،** و "لم" در **فعل مضارع** در پنج **محل** جزم کند اگر درآخر او (ای فعل مضارع) حرف **علت** نباشد، واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَمْ يَدْعُ (مثال واوٗ) وَلَمْ يَرْمِ (مثال یاء) وَلَمْ **يَخْشَ** وحروف علت **سه است**: واو والف ویاء که **مجموعه** وی **وای** باشد، پنج **محل** ایں ست: واحد مذکر غائب واحد مؤنث غائب واحد مذکر حاضر، ودو کلمه حکایت نفس متکلم، ودر هفت **محل** نون اعرابی راساقط گرداند، چهار تثنیه ودو جمع مذکر غائب وحاضر، ویکے واحد مؤنث حاضر، ودر دو **محل** در لفظ **هیچ عمل** نکند، وآں دو **محل** ایں است: جمع مؤنث . . . .

خواہی: سوال: بمصنف رحمه الله "لن" را به بحث "لم" چرا مقدم کرد؟ جواب: زیراچه "لن" آخر فعل مضارع را از حرکت باز نداشت، بخلاف "لم" که از حرکت باز داشت، وآخر را جزم کرد، ونیز "لن" تغیر زمانه نکرد، و"لم" زمانه متغیر ساخت، پس اشرفیت "لن" راست. (مولوی عسکری) **در اول:** سوال: "لم" رد اول فعل مضارع چرا آورده شد؟ جواب: تا سامع بر وقت بدوِ تکلم بفهمید که ایں نفی جحد بـــ "لم" است. (ت) **به "لم":** "لم" حرفے است مستقل لیکن فراء اصلش "لا" گفته، وے گوید که میم بدل از الف است إلا هیچ دلیلے بریں قول ندارد، واللهٔاعلم. (منه)

می گویند: سوال: این نفی رانفی جحد بـــ "لم" چرا نامیدند؟ جواب: جحد بفتح اول وسکون ثانی بمعنی دانسته انکار کردن ست. کذا فی "الصراح"، چوں ماضی متحقق الوقوع است پس معنیش را گویا دانسته انکار کردن است، اما جحد بضم وبفتحتین پس بمعنی قلّت غیرست بمعنی انکار، کذافی "القاموس" و "منتهی الارب"، وآنچه شارح میرزا علی برجندی بفتحتین نقل کرده، مخالف اکثر کتب معتبره است، اما صاحب "منتخب" مے نویسد: جحد بالفتح وبالضم انکار کردن ست بدانستگی.

سه است: سوال: ایں سه حروف راعلت چرا نامیدند؟ جواب: زیراچه ایں حروف قبول اعلال مے کنند از حذف وابدال واسکان، پس تغیر رارا ہے است دریں حروف ہمچو علیل که تغیر مزاجی دارد، ونیز علت بالکسر بمعنی بیماری است، کذافی "الصراح" ووقت بیماری مجموعه ازیں سه حروف واے از زبان مریض بیروں مے آید، شاعرے گوید شعر:

حرف علت نام کردم واو والف ویائے را ہر کرا دردے رسد ناچار گوید واے را

وای: سوال: مجموعه ایں سه حروف سوائے واے دیگر ہم متصور بود، چوں اوی وویاء، پس چرا مصنف رحمه الله واے را خاص نمود؟ جواب: تا اشاره باشد بوجه تشبیه که کلمه از زبانِ علیل بیروں مے آید نه مجموعاتِ دیگر. (ش) **یخش:** مثال الف نه ترسید آں یکٔ مرد. **هیچ عمل:** زیراکه ایں نون علامت جمع مؤنث وضمیر فاعل ست، ونیز ایں که ایں ہر دو نون مبنی ہستند. (منه قنوجی)

غائب وحاضر، ودر ہمہ کلمات عمل در معنی کند، یعنی صیغہ فعل مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند.

بحث نفی جحد بہ "لم" در فعل مستقبل معروف

لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلْنَ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلْ	لَمْ يَفْعَلُوْا	لَمْ يَفْعَلَا	لَمْ يَفْعَلْ
لَمْ نَفْعَلْ	لَمْ أَفْعَلْ	لَمْ تَفْعَلْنَ	لَمْ تَفْعَلَا	لَمْ تَفْعَلِيْ	لَمْ تَفْعَلُوْا	لَمْ تَفْعَلَا

بحث نفی جحد بہ "لم" در فعل مستقبل مجهول

لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلْنَ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلْ	لَمْ يُفْعَلُوْا	لَمْ يُفْعَلَا	لَمْ يُفْعَلْ
لَمْ نُفْعَلْ	لَمْ أُفْعَلْ	لَمْ تُفْعَلْنَ	لَمْ تُفْعَلَا	لَمْ تُفْعَلِيْ	لَمْ تُفْعَلُوْا	لَمْ تُفْعَلَا

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث نفی جحد بلم در مستقبل بود، چوں خواہی کہ لام تاکید بانون تاکید بناکنی، لام تاکید دراول فعل مستقبل درآر، ونون تاکید درآخر او (ای آخر مستقبل) زیادہ کن، ولام تاکید ہمیشہ مفتوح باشد، ....

منفی گرداند: سوال: "لم" مستقبل را چرا بماضی منفی گرداند؟ جواب: "لم" مشابهت دارد بہ إن شرطیہ؛ زیرا کہ ہر دو عامل جازم اند، وحرف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گرداند، ہم چنیں "لم" مستقبل را بمعنی ماضی گرداند، حملا للضد على الضد. **لَمْ يَفْعَلْ:** ای نہ کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی جحد بہ "لم" در فعل مستقبل معروف، وقس البواقي على هذا. (منہ) **لَمْ يُفْعَلْ:** کردہ نشد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر بحث نفی جحد بہ "لم" در فعل مستقبل مجهول. **لَمْ تُفْعَلْنَ:** معانی ایں صیغ ظاہر اند. **لام تاکید:** لامیکہ افادہ معنے تاکید نماید، ومجرد باشد از معنی حالیہ؛ زیرا چہ اگر معنی حال داشتہ باشد پس اجتماعش بانون تاکید کہ معنی استقبال پیدا میسازد دشوار است. (ش) **نون تاکید:** اے نونیکہ افادہ معنی تاکید نماید. **دراول:** سوال: مصنف رحمہ اللہ "دراول مستقبل" گفت "دراول مضارع" چرا نہ گفت؟ جواب: برائے تنبیہ بر ایں معنی کہ ہنگامِ دخولِ لامِ تاکید ونونِ تاکید محض معنی استقبال گرفتہ می شود. **مفتوح باشد:** زیرا کہ فتحہ اخف حرکات است از حرکات ثلاثہ.

ونون تاکید دو نون است یکے نون ثقیلہ دوم نون خفیفہ، ونون ثقیلہ نون مشدد را گویند،
ونون خفیفہ نون ساکن را گویند، ونون ثقیلہ در چہاردہ کلمہ در آید، ونون خفیفہ در ہشت کلمہ در
زیراکہ شش باقی مانعے ست ... بسبب نبودن مانعے
آید، وما قبل نون ثقیلہ در پنج محل مفتوح باشد، وآں پنج محل ایں است: واحد مذکر غائب وواحد
مؤنث غائب وواحد مذکر حاضر، ودو صیغہ حکایت نفس متکلم، ودر شش محل ما قبل نون ثقیلہ
لأفعلن لنفعلن
الف باشد، چہار تثنیہ دو جمع مؤنث غائب وحاضر، دریں دو محل الف فاصل در آید، ودر جمع
اے فصل کنندہ میان ہر دو نون ... ليفعلنان لتفعلنان ... ليفعلان لتفعلان لتفعلان
مذکر غائب وحاضر واو دور کردہ شود، ما قبل او ضمہ گذاشتہ شود، تا دلالت کند بر حذف واو، واز
صیغہ واحد مؤنث حاضر یاء دور کردہ شود، ما قبل او کسرہ گذاشتہ آید، تا دلالت کند بر حذف یاء،
ونون ثقیلہ در شش محل مکسور باشد، وآں شش محل ہمانست کہ دراں الف در می آید، ودر باقی
ہشت محل مفتوح، ونون خفیفہ در محلیکہ الف باشد در نیاید، ....

دونون است: ہر دونون در افادہ معنی تاکید مستقبل برابر اند، مگر اکثر کوفیاں نون ثقیلہ رااصل ونون خفیفہ رافرعِ آں مے پندارند، وبصریاں ہر یکے رااصل میدانند، ونزد بعضے در نون ثقیلہ تاکید زائد است بہ نسبتِ نون خفیفہ. (ت)
نون ثقیلہ: سوال: نون مشدد را ثقیلہ چرا گویند؟ جواب: زیراچہ مشدد باعتبار آنکہ دو حرف در یک جا بہم مے آیند ثقلے وارد. (منہ) **مفتوح باشد:** در دو محل مضموم ودر یک محل مکسور، ودر شش محل ساکن چنانچہ مے آید. (منہ) **پنج محل:** سوال: ما قبل نون ثقیلہ رادریں پنج محل ساکن چرانہ کردند؟ جواب: تااجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم نیاید. (ت)
الف فاصل: حاجت الف فاصل آوردن چیست؟ جواب: تااجتماع سہ نون زائد لازم نیاید، یکے نون جمع دوم نون ثقیلہ کہ بمنزلہ دونون است؛ زیراچہ اجتماع سہ نون زائد مکروہ است. سوال: وَلَيَكُونَنَّ سہ نون جمع شدند؟ جواب: ہر سہ نون زائد نیستند، بلکہ اول اصلی است. سوال: الف رابرائے فصل چرا خاص کردند؟ جواب: بوجہ خفتِ آں. **حاضر:** واو دور کردہ شود بجہت لزوم اجتماع ساکنین میانِ واو جمع ونون مدغم. **حذف واو:** قولہ: بر حذف واو: سوال: درینجا حذف فاعل لازم آید؛ زیراچہ واو ضمیر فاعل است وایں ممنوع است؟ جواب: ضمہ قائم مقام آں موجود است، وایں چنیں حذف درست ست.
ونون ثقیلہ: ای جائیکہ پس الف افتد. **باقی ہشت:** یعنی واحد مذکر غائب وجمع مذکر غائب، وواحد مؤنث غائب، وواحد مذکر حاضر، وجمع آں وواحد مؤنث حاضر، وہر دو صیغہ حکایت نفس متکلم. **محلیکہ الف:** وآں ہشت محل ست. **در نیاید:** سوال: دریں شش محل نون خفیفہ چرا نمے آید؟ جواب: بسبب لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حدہ میانِ الف ونون خفیفہ.

ودر باقی محل بیاید، ونونِ اعرابی بانونِ تاکید جمع نشود.

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلَنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلْنَانِّ	لَتَفْعَلَنَّ
لَتَفْعَلَانِّ	لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلَانِّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنَّ	لَيُفْعَلَانِ	لَيُفْعَلُنَّ	لَتُفْعَلَنَّ	لَتُفْعَلَانِّ	لَيُفْعَلْنَانِّ	لَتُفْعَلَنَّ
لَتُفْعَلَانِّ	لَتُفْعَلُنَّ	لَتُفْعَلِنَّ	لَتُفْعَلَانِّ	لَتُفْعَلْنَانِّ	لَأُفْعَلَنَّ	لَنُفْعَلَنَّ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل معروف

لَيَفْعَلَنْ	لَيَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعَلُنْ	لَتَفْعَلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل مجهول

لَيُفْعَلَنْ	لَيُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلَنْ	لَتُفْعَلَنْ	لَتُفْعَلُنْ	لَتُفْعَلِنْ	لَأُفْعَلَنْ	لَنُفْعَلَنْ

بیاید: چراکہ مانع نون خفیفہ یافتہ نمی شود. (منہ قنوجی) **جمع نشود:** تا اجتماع نونات لازم نیاید، ونیز نونِ اعرابی بدل اعراب رفع ست، وما قبل نون تاکید مبنی ست، پس جائے اعراب باقی نماندہ، لہٰذا حذف کردہ شد. **لَيَفْعَلَنَّ:** ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل معروف.

لَيُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ ہر آئینہ کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل مجهول، وقس البواقي على هذا. **لَيَفْعَلَنْ:** ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل معروف. **لَيُفْعَلَنْ:** ہر آئینہ ہر آئینہ کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمان مستقبل صیغہ واحد مذکر غائب بحث لام تاکید بانون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل مجهول، والباقي على هذا.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث فعل مستقبل بانون ثقیلہ وخفیفہ بود، چوں خواہی کہ **امر بناکنی**، امر گرفتہ می شود از **فعل مضارع**، غائب از غائب، حاضر از حاضر، متکلم از متکلم، معروف از معروف، مجہول از مجہول **چوں خواہی** کہ امر حاضر معروف بناکنی، **علامتِ** مضارع را **حذف** کن، بعدہ بنگر کہ متحرک می ماند یا ساکن، اگر متحرک میماند آخر را **ساکن** کن اگر حرف علت نباشد چوں: از تَعِدُ عِدْ (وعدہ نوید دادن) از تَضَعُ ضَعْ، واگر باشد **ساقط** شود چوں: از تَقِيْ قِ (بعد حذف علامت مضارع)، واگر ساکن میماند نظر کن در عین کلمہ، اگر عین کلمہ مکسور باشد یا مفتوح **ہمزہ وصل مکسور** در اول او در آر، وآخر راساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں: **از تَسَمَعُ اِسْمَعْ** واز ....

امر بناکنی: [وآں صیغہ ایست کہ طلب کردہ شود بآں فعل از فاعل.] سوال: تعریف امر چیست؟ جواب: امر لفظے ست موضوع برائے طلب فعل، اعم ازانکہ متکلم خود را حالے پندارد یا عاجز یا مساوی. ونزد اہل اصول در امر استعلاء معتبر است، وآنچہ بروجہ خضوع باشد اورادعاء گویند، امر بالتساوی التماس است کما ھو مذکور في المطولات. (منہ)

فعل مضارع: سوال: امر رااز فعل مضارع چرا بنائے سازند؟ جواب: بسب مناسبت استقبالیت کہ در زمانہ مستقبل مستفاد است؛ زیراچہ امر کردہ نمی شود بچیزے کہ گذشتہ است، چہ دریں امر تکلیف ما لا یطاق ست، وہم چنیں کردہ نمے شود بایجاد موجود فی الحال کہ محال است. (ت) **چوں خواہی**: ایں ہمہ بجہت مناسبت میانِ فرع واصل. **علامت**: یعنی تاء راکہ علامت مضارع حاضر ست. **حذف**: تاالتباس نمی شود مضارع در حال وقف. **ساکن**: چونکہ اصل در افعال بسبب فقدان معانی موجبہ اعراب بناست، ومضارع بسبب مشابہت تامہ بااسم فاعل معرب کردہ شدہ بود، چوں علامتِ مضارع حذف کردہ شد آں مشابہت تامہ نیز باقی نماندہ، پس باز ہماں بناعود کرد، ومعلوم است کہ اصل در مبنی سکون ست، پس ازیں وجہ ساکن کردہ شدہ. (قنوجی)

ساقط: زیرا چہ اگر ساقط نشود، معلوم نخواہد شد کہ ایں سکون بجہت بنائے امر رسیدہ است یاہماں سکون است کہ از پیشتر حاصل است. (ش) **ہمزہ وصل مکسور**: یعنی بجائے علت مضارع کہ حذف کردہ شد ہمزہ وصل مکسور در آر تاابتداء بسکون کہ از ممنوعات است لازم نیاید، وایں ہمزہ راہمزہ وصل بدیں وجہ گویند کہ ایں ہمزہ ما قبل خود رابمابعد خویش وصل میسازد، ولطف ایں ست کہ خود از میانِ ہر دو بیروں مے آید. **چوں از تسمع اسمع**: چوں خواستند کہ از تَسْمَعُ وتَضرِبُ بنائے امر حاضر معروف سازند، تائے علامتِ مضارع راحذف کردند، بعدش سین وضاد ساکن ماند نظر کردند بر عین کلمہ کہ در تَسْمَعُ مفتوح است ودر تَضْرِبُ مکسور ست، ہمزہ وصل مکسور در اول کلمہ آوردند وآخر راساکن کردند، اِسْمَعْ واِضْرِبْ شد.

تَضْرِبُ اِضْرِبْ، **واگر باشد** ساقط شود چوں: از تَرْمِيْ اِرْمِ واز تَخْشَى اِخْشَ، واگر عین کلمہ
الترمی تیر انداختن الخشیۃ ترسیدن
مضموم باشد، ہمزہ **وصل مضموم** در اول او در آر، وآخر راساکن کن اگر حرف علت نباشد چوں:
ای بجائے علامت مضارع
از تَنْصُرُ اُنْصُرْ، واگر باشد ساقط شود چوں: از تَدْعُوْ اُدْعُ، چوں خواہی کہ امر حاضر مجہول وامر
الدعوۃ بمعنی خواندن
غائب معروف یا مجہول بنا کنی، لامِ امر مکسور در اول او در آر، وآخر او جزم کن اگر حرف علت
ای فعل مضارع
نباشد، واگر باشد ساقط شود چوں: لِيَدْعُ لِيَرْمِ لِيَخْشَ، ونون تاکید چنانچہ در مضارع می آید در
ثقیلہ باشد یا خفیفہ
امر نیز می آید، ودر امر نون اعرابی ہم ساقط شود.

بحث امر حاضر معروف

اِفْعَلْ	اِفْعَلَا	اِفْعَلُوا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلَا	اِفْعَلْنَ

بحث امر حاضر مجہول

لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلِيْ	لِتُفْعَلَا	لِتُفْعَلْنَ

واگر باشد: وصل مکسور نیز از اول یاء واز ثانی الف حرف علت راافگندند. (منہ) **ہمزہ وصل مضموم:** ہمزہ وصل مضموم باتباع عین کلمہ درآوردند. (منہ قنوجی) **چوں از تنصر انصر** : [النصرۃ یاری کردن (قنوجی)] تاء علامتِ مضارع راحذف کردہ مابعدش راساکن وعین کلمہ رامضموم یافتند ہمزہ وصل مضموم درآوردند، وآخر راساکن کردند، اُنْصُرْ شد. (ت)

ادع: در اصل تَدْعُوْ بود، ضمہ بر واو ثقیل پنداشتہ حذف کردند، تَدْعُوْ بسکون واو شد، چوں بنائے امر حاضر معروف خواستند، تائے علامتِ مضارع راحذف کردند، ومابعدش راساکن یافتند وعین کلمہ رامضموم ہمزہ وصل مضموم در اول کلمہ درآوردند، وآخر او حرف علت شد، قطع شد، اُدْعُ شد. (ت) **لامِ امر:** سوال: لام امر بر اول کلمہ چراآوردند؟ جواب: تاازابتدائے تکلم معلوم شود کہ ایں نوع دیگر ست از کلام. سوال: لامِ امر چرامکسور باشد؟ جواب: بسبب مشابہت او بلام جارہ در اختصاص عمل، ونیز تافرق شود در لامِ امر ولام تاکید. (ت) **امر نون اعرابی:** زیراچہ او بدل اعراب ست یارفع، وہرگاہ اعراب وقتِ بنائے ساقط می شود، ونون اعرابی امر ساقط می شود. (ش) **اِفْعَلْ:** بکن تو یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف. **لِتُفْعَلْ:** باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر مجہول.

بحث امر غائب معروف

لِیَفْعَلْ	لِیَفْعَلَا	لِیَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِیَفْعَلْنَ

بحث امر غائب مجہول

لِیُفْعَلْ	لِیُفْعَلَا	لِیُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِیُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ

اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانِّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلِنَّ	اِفْعَلَانِّ	اِفْعَلْنَانِّ

بحث امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ

لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانِّ	لِتُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلِنَّ	لِتُفْعَلَانِّ	لِتُفْعَلْنَانِّ

بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ

لِیَفْعَلَنَّ	لِیَفْعَلَانِّ	لِیَفْعَلُنَّ	لِتَفْعَلَنَّ	لِتَفْعَلَانِّ	لِیَفْعَلْنَانِّ	لِأَفْعَلَنَّ	لِنَفْعَلَنَّ

بحث امر غائب مجہول بانون ثقیلہ

لِیُفْعَلَنَّ	لِیُفْعَلَانِّ	لِیُفْعَلُنَّ	لِتُفْعَلَنَّ	لِتُفْعَلَانِّ	لِیُفْعَلْنَانِّ	لِأُفْعَلَنَّ	لِنُفْعَلَنَّ

لِیَفْعَلْ: [باید کہ بکند آں یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف.] سوال: علامتِ مضارع از امر حاضر مجہول چرا حذف نشد؟ جواب: برائے ایں کہ قلیل الاستعمال است، پس زیادت حرف درو مضائقہ نہ دارد.

لِیُفْعَلْ: باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجہول.

اِفْعَلَنَّ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ. (منہ)

لِتُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون ثقیلہ. (قنوجی عم فیضہ)

لِیَفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون ثقیلہ. (قنوجی)

لِیُفْعَلَنَّ: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب مجہول بانون ثقیلہ.

بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ

اِفْعَلَنْ	اِفْعَلُنْ	اِفْعَلِنْ

بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ

لِتُفْعَلَنْ	لِتُفْعَلُنْ	لِتُفْعَلِنْ

بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ

لِيَفْعَلَنْ	لِيَفْعَلُنْ	لِتَفْعَلَنْ	لِأَفْعَلَنْ	لِنَفْعَلَنْ

بحث امر غائب مجہول بانون خفیفہ

لِيُفْعَلَنْ	لِيُفْعَلُنْ	لِتُفْعَلَنْ	لِأُفْعَلَنْ	لِنُفْعَلَنْ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث امر بود، چوں خواہی کہ نہی بناکنی پس لائے نہی در اول فعل مستقبل در آر، ولائے نہی در آخر او در پنج محل جزم کند مثل "لم" (چنانکہ لم جزم کند) اگر در آخر او حرف علت نباشد، .....

اِفْعَلَنْ: ہر آئینہ بکن تو یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ. **لِتُفْعَلَنْ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شوی تو یک مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **لِيَفْعَلَنْ**: ہر آئینہ باید کہ بکند آں یک مرد در زمانہ آیندہ، صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر غائب معروف بانون خفیفہ. (منہ) **لِيُفْعَلَنْ**: ہر آئینہ باید کہ کردہ شود آں یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث امر حاضر مجہول بانون خفیفہ. **نہی بناکنی**: [آں فعلے است کہ طلب کردہ شود باں ترک فعل از فاعل.] سوال: ایں چنیں افعال را نہی چرا نامیدند؟ جواب: زیرا چہ نہی در لغت بمعنی باز داشتن است از کار وگفتار، کذا فی "الصراح". (منہ) سوال: بحث امر را بر مبحث نہی در ذکر چرا مقدم کردند؟ جواب: بر نہی حرف نہی کہ مفید معنی عدم است داخل ست نہ بر امر، ووجودی مقدم ست بر عدمی باعتبار شرف. **پس لائے نہی**: ایں قید احترازی ست برائے اخراج لائے نفی. **محل جزم**: سوال: لائے نہی را چرا جزم کند؟ جواب: لائے نہی مشابہ است بلام امر؛ زیرا چہ لام امر برائے طلب فعل ست، ولائے نہی برائے طلب ترک، پس ہر دو شریک شدند در طلب، لہٰذا عمل او نمودند قد يكفي بهذا القدر.

واگر باشد ساقط گرداند چوں: لَا تَدْعُ و لَا تَرْمِ ولَا تَخْشَ، واز ہفت محل نون اعرابی راہم دور نماید، ودر دو محل در لفظ ہیچ عمل نکند، ونون تاکید چنانچہ در مضارع می آید ہمبراں طریق در نہی نیز می آید.
یعنی در جمع مؤنث غائب وحاضر

بحث نہی حاضر معروف

لَا تَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلِيْ	لَا تَفْعَلَا	لَا تَفْعَلْنَ

بحث نہی حاضر مجہول

لَا تُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلِيْ	لَا تُفْعَلَا	لَا تُفْعَلْنَ

بحث نہی غائب معروف

لَا يَفْعَلْ	لَا يَفْعَلَا	لَا يَفْعَلُوا	لَا تَفْعَلْ	لَا تَفْعَلَا	لَا يَفْعَلْنَ	لَا أَفْعَلْ	لَا نَفْعَلْ

بحث نہی غائب مجہول

لَا يُفْعَلْ	لَا يُفْعَلَا	لَا يُفْعَلُوا	لَا تُفْعَلْ	لَا تُفْعَلَا	لَا يُفْعَلْنَ	لَا أُفْعَلْ	لَا نُفْعَلْ

بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ

لَا تَفْعَلَنَّ	لَا تَفْعَلَانِّ	لَا تَفْعَلُنَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلَانِّ	لَا تَفْعَلْنَانِّ

نون اعرابی: چہار تثنیہ ودوجمع مذکر غائب وحاضر ویکے واحد مؤنث حاضر. **دور نماید**: زیراکہ نون اعرابی بدل اعراب رفع ست، وہرگاہ لائے نہی اعراب راحذف می کند، پس نون اعرابی راہم دور نماید. (محمد عسکری قنوجی) **در نہی**: برائے تاکید طلب ترکِ فعل. **لَا تَفْعَلْ**: مکن تو یکْ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف، والباقي على هذا.
لَا تُفْعَلْ: کردہ مشو تو یکْ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول. **لَا يَفْعَلْ**: نہ کند آں یکْ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف إلخ. **لَا يُفْعَلْ**: کردہ نشود آں یکْ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول. **لَا تَفْعَلَنَّ**: زنہار مکن تو یکْ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون ثقیلہ، والباقي على هذا.

بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ

لَا تُفْعَلَنَّ	لَا تُفْعَلَانِّ	لَا تُفْعَلُنَّ	لَا تُفْعَلِنَّ	لَا تُفْعَلَانِّ	لَا تُفْعَلْنَانِّ

بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ

لَا يَفْعَلَنَّ	لَا يَفْعَلَانِّ	لَا يَفْعَلُنَّ	لَا تَفْعَلِنَّ	لَا تَفْعَلَانِّ	لَا يَفْعَلْنَانِّ
لَا نَفْعَلَنَّ	لَا أَفْعَلَنَّ				

بحث نہی غائب مجہولبانون ثقیلہ

لَا يُفْعَلَنَّ	لَا يُفْعَلَانِّ	لَا يُفْعَلُنَّ	لَا تُفْعَلِنَّ	لَا تُفْعَلَانِّ	لَا يُفْعَلْنَانِّ
لَا أُفْعَلَنَّ	لَا نُفْعَلَنَّ				

بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ

لَا تَفْعَلَنْ	لَا تَفْعَلُنْ	لَا تَفْعَلِنْ

بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ

لَا تُفْعَلَنْ	لَا تُفْعَلُنْ	لَا تُفْعَلِنْ

بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ

لَا يَفْعَلَنْ	لَا يَفْعَلُنْ	لَا تَفْعَلَنْ	لَا أَفْعَلَنْ	لَا نَفْعَلَنْ

لَا تُفْعَلَنَّ: زنہار کردہ مشو تو یکٔ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون ثقیلہ. لَا يَفْعَلَنَّ: زنہار نہ کند آں یکٔ مرد در زمانہ آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون ثقیلہ. (منہ) لَا يُفْعَلَنَّ: زنہار کردہ نشود آں یکٔ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون ثقیلہ، والباقي على هذا.

لَا تَفْعَلَنْ: زنہار مکن تو یکٔ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر معروف بانون خفیفہ. منہ.

لَا تُفْعَلَنْ: زنہار کردہ مشو تو یکٔ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر حاضر بحث نہی حاضر مجہول بانون خفیفہ. (منہ)

لَا يَفْعَلَنْ: زنہار نکند آں یکٔ مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب معروف بانون خفیفہ.

بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ

لَا يُفْعَلَنْ	لَا يُفْعَلُنْ	لَا تُفْعَلَنْ	لَا أُفْعَلَنْ	لَا نُفْعَلَنْ

فصل

این ہمہ کہ گفتہ شد بحث نہی بود، چوں خواہی کہ اسم فاعل بنا کنی، **اسم فاعل** گرفتہ می شود از **فعل مضارع معروف**، پس **علامتِ مضارع** راحذف کن، بعدازاں فاء کلمہ را فتح دہ، ومیانِ فا وعین الف فاعل درآر، و**عین کلمہ** راکسرہ دہ، ولام کلمہ را**تنوین زیادہ کن**، تااسم فاعل گردد.

بحث اسم فاعل

فَاعِلٌ	فَاعِلَانِ	فَاعِلُوْنَ	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلَاتٌ

فصل

این ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم فاعل بود، چوں خواہی کہ **اسم مفعول** بنا کنی، اسم مفعول ساختہ می شود از **فعل مضارع مجہول**، پس علامتِ مضارع راحذف کن، بعدازاں **میم مفتوح** مفعول **دراول** او درآر،

لَا يُفْعَلَنْ: زنہار نکردہ شود آں یک مرد در زمان آیندہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث نہی غائب مجہول بانون خفیفہ.

اسم فاعل: سوال: تعریف اسم فاعل چیست؟ جواب: اسم فاعل اسمے است کہ مشتق باشد از مضارع، تادلالت کند بر ذاتے کہ قائم باشد بآں فعل بمعنی حدوث بدون لحاظ تفصیل وزیادت او بر چیز دیگر. **علامتِ مضارع**: علامتِ مضارع رابدیں وجہ حذف کردند کہ اسم فاعل مضارع نیست، پس علامتیں نیز درو نخواہد ماند. **کسرہ**: اگر فتحہ باشد یاضمہ ورنہ بحال خود باید گذاشت.

تنوین زیادہ کن: [زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است] تنوین عبارت است از نون ساکن زائد کہ تابع حرکت اخیرہ باشد ودر کتابت نیاید. **فَاعِلٌ**: کنندہ یک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم فاعل، وقس البواقي على هذا. **اسم مفعول**: اسم مفعول اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل مضارع مجہول تادلالت کند بر چیزے کہ بر وحدث واقع شود بلالحاظ تفضیل بر دیگرے.

فعل مضارع: بجہت مناسبت میانِ ہر دو درینکہ ہر دو منسوب شوند بسوئے مفعول. **میم مفتوح**: سوال: میم را فتح چرادادند؟ جواب: زیراچہ فتح اخف الحرکات است. **دراول**: اے بجائے علامتِ مضارع.

وعین کلمہ راضمہ دہ، ومیانِ عین ولام واو مفعول درآر ،ولام کلمہ راتنوین دہ، تااسم مفعول گردد.
زیرا چہ تنوین خاصہ اسم است

بحث اسم مفعول

مَفْعُوْلٌ	مَفْعُوْلاَنِ	مَفْعُوْلُوْنَ	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلَتَانِ	مَفْعُوْلاَتٌ

تتمہ در بیان اسم ظرف واسم آلہ واسم تفضیل

فصل

چوں خواہی کہ اسم ظرفِ زمان ومکان بناکنی، علامت مضارع راحذف کن، ومیم مفتوح دراول او
یعنی یکے از حروف أتین　بجائے علامت مضارع
درآر، وعین کلمہ رافتحہ دہ اگر مضموم باشد، ورنہ بحالش بگذار، ولام کلمہ راتنوین ملحق کن، تااسم
بسبب خفت فتحہ　زیرا کہ تنوین خاصہ اسم است
زمان ومکان گردد.

بحث اسم ظرف

مَفْعَلٌ	مَفْعَلاَنِ	مَفَاعِلُ

ضمہ دہ: اگر مفتوح باشد یامکسور، ورنہ بحال خود بگذارند. درآر: مراد از آوردن واو مفعول پیدا کردن واو ست؛ زیراکہ مفعل بضم عین در کلام قوم بدون تاء یافتہ نشد، لہذا ضمہ عین کلمہ رااشباع کردند واو پیدا شد. (ش) مَفْعُوْلٌ: کردہ شدیک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم مفعول. اسم ظرف: سوال: تعریف اسم ظرف چیست؟ جواب: اسمے ست کہ ساختہ شود از فعل مضارع، تا دلالت کند بر زمان وقوع حدوث یا مکان وقوع حدوث. (ت)

مکان: باید دانست کہ ظرف بر دو نوع است: ا۔ ظرف زمان ۲۔ ظرف مکان. ظرف زمان آنست کہ بجواب سوال "متی" واقع شود مثلا متی الصوم أي في رمضان، وظرف مکان آنست کہ بجواب سوال أَیْنَ واقع شود چوں أین الأسد أي في الصحراء. علامتِ مضارع : سوال: ظرف از فعل مضارع چرا می گیرند؟ جواب: برائے مناسبت میان ہر دو در حرکات وسکنات. میم مفتوح: سوال: باز دیاد میم مفتوح موجب التباس با مصدر میمی گشت، پس چرا میم رازائد کردند؟ جواب: التباس میمی بجہتِ قلّت مصدر میمی جائز داشتہ شد. مَفْعَلٌ: یک جائے کردن ویک زمانہ کردن صیغہ واحد بحث اسم ظرف.

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم ظرف بود، چوں خواہی کہ اسم آلہ بنا کنی، علامتِ مضارع را حذف کن و میم مکسور در اولِ او در آر، وعین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، ولام کلمہ را تنوین ملحق ساز، تا اسم آلہ گردد، واگر بعد عین کلمہ الف آری، ویا پسِ لام تا زیادہ کنی دو صیغہ دیگر اسم آلہ کہ اکثر موافقِ قیاس ست، پدید می آید.

(ای بجائے علامت مضارع) (ای مضموم باشد یا مکسور)

بحث اسم آلہ

مِفْعَلٌ	مِفْعَلَةٌ	مِفْعَلَانِ	مِفْعَلَتَانِ	مَفَاعِلُ	ومِفْعَالٌ	مِفْعَالَانِ	مَفَاعِيْلُ

فصل

ایں ہمہ کہ گفتہ شد بحث اسم آلہ بود، چوں خواہی کہ اسم تفضیل بنا کنی، علامتِ مضارع را حذف کن وہمزہ اسم تفضیل در اول او در آر، وعین کلمہ را فتحہ دہ اگر مفتوح نباشد، ولام را تنوین مدہ، ایں طریق بنائے اسم تفضیل برائے مذکر است، اما چوں صیغہ مؤنث بنا کنی، بعد حذفِ علامتِ مضارع فاء را...

(یعنی حروف أتین)

اسم آلہ: اسم آلہ اسمے ست کہ ساختہ می شود از فعل مضارع تا دلالت کند بر واسطہ فعل ای چیزیکہ بذریعہ استعانت او فعل از فاعل صادر شود، وعلامہ تفتازانی نوشتہ است کہ آلہ نمی شود مگر در افعال متعدیہ علاجیہ کہ اثرش تا بمفعول رسد. (منہ)

مفتوح نباشد: اگر مفتوح باشد بحالت خود بگذار. مِفْعَلٌ: یکٔ آلہ کردن صیغہ واحد بحث اسم آلہ، وقس البواقي على هذا.

اسم تفضیل: سوال: تعریف اسم تفضیل چیست؟ جواب: اسم تفضیل آں اسمے است کہ گرفتہ می شود از مضارع معروف برائے دلالت بر چیزے کہ موصوف است بر زیادت بر ماخذ بر غیر خود، وآں برائے فاعل آید مطردا.

وہمزہ اسم تفضیل: یعنی آنچہ بعد حذف علامتِ مضارع باقی ماندہ ست، در اولش ہمزہ اسم تفضیل در آر. در اول: ہمزہ در اول اسم تفضیل بدیں غرض زائد کردہ شود تا اولِ کلمہ یا از عنفوانِ تکلم معلوم ے شود کہ ایں اسم تفضیل ست.

مفتوح: یعنی مضموم باشد یا مکسور. تنوین مدہ: زیرا کہ تنوین بر اسم تفضیل نیاید.

ضمہ دہ، وعین را ساکن، وبعد لام الف مقصورہ لاحق کن، ولام کلمہ را فتحہ دہ، تا اسم تفضیل مؤنث گردد.
تاکہ تعادل شود

بحث اسم تفضیل

أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُوْنَ	أَفَاعِلُ	فُعْلَى	فُعْلَيَانِ	فُعْلَيَاتٌ	فُعَلٌ

تمت

ضمہ دہ: زیراکہ چوں علامتِ مضارع را بسبب وقوع تغیر در صیغہ مضارع حذف کردند فاء کلمہ ساکن ماند وزائد کردن حرف بجہتِ انحطاط درجہ مؤنث از درجہ مذکر مناسبت نیفتاد، لہٰذا حرکات فاء کلمہ را ترجیح دادند، چوں ضمہ قوی است، واول کلمہ متحمل آں مے تواند شد، لہٰذا ضمہ را اختیار کردند.

الف مقصورہ: الف مقصورہ کہ علامتِ تانیث است وآں الفے است کہ بعد او ہمزہ نباشد. **ولام کلمہ**: و چوں ما قبل الف فتحہ باید، لہٰذا لام کلمہ را الخ. **أفعل**: کنندہ تریک مرد صیغہ واحد مذکر بحث اسم تفضیل.

منشعب منثور

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین، والعاقبة للمتقین، والصلاة **والسلام** علی رسوله محمد **وآله** وأصحابه أجمعین.

بدان -**أسعدك** اللہ تعالی في **الدارین** - **کہ جملہ افعال متصرفہ واسمائے متمکنہ از روئے ترکیب حروف اصلی بر دو گونہ است: ثلاثی ورباعی، اما ثلاثی آں باشد کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد چوں: نَصَرَ وَضَرَبَ، ورباعی آں باشد کہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد چوں: بَعْثَرَ ....**

مدد کرد آں یک مرد　زد آں یک مرد　برانگیخت

والسلام: زیادت لفظ سلام اقتداءً بکلام الملک العلام: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (الأحزاب: ٥٦).

بدان: سوال: مصنف رحمہ اللہ "بدان" گفت "بشنو" چرا نہ گفت؟ جواب: "بداں" تعلق بدل دارد، و"بشنو" تعلق بگوش، وفعل قلب از فعل گوش اقوی می باشد. سوال: "اعلم" چرا نہ گفت؟ جواب: چونکہ "اعلم" لفظ عربی ست، دوشوار است برائے مبتدیان بہ نسبت فارسی، لہٰذا مصنف رحمہ اللہ او را اختیار نہ کرد. (قنوجی) **أسعدك:** سوال: "أسعد" صیغہ ماضی است، معنیش استقبال چرا می گیرند؟ جواب: چند جا ماضی بمعنی مستقبل آید چنانچہ شاعر گفتہ:

آمدہ ماضی بمعنی مضارع چند جا　　عطف ماضی بر مضارع در مقامِ ابتداء

بعد موصول ونداء ولفظ حیث وکلما　　درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

سوال: چوں مقصود معنی مستقبل بود پس خودش چرا نیاورد؟ جواب: برائے تفاول یعنی تا باعتبار صورت دلالت کند کہ ایں دعا مقبول شد، ومثل ماضی متحقق الوقوع است. (م)

واسمائے متمکنہ: [اسم متمکن اسمی ست کہ آخرش جا دہد اعراب وتنوین را. (محمد عسکری قنوجی] مراد از اسم متمکن معرب است، وداخل ست دراں مصدر ومشتق وجامد. **حروف اصلی:** حروف اصلی آنست کہ در جمیع متصرفاتِ کلمہ یافتہ شود، ودر موازنہ برابر فا وعین ولام واقع شود، وآنچہ خلاف است او را غیر اصلی گویند. (قنوجی عم فیضہ) **رباعی:** رباعی بضم اول منسوب است بسوئے اربعہ مفتوح، وہمچنیں ثلاثی بضم اول منسوب بثلاثہ وضم اول از تغیرات نسبت است ومنسوب بثلاث ورباع بضم نیست؛ زیرا کہ زید بر ثلاثی صادق نمے آید چہ زید منسوب بہ حرف نیست. (ن) سوال: ثلاثی ورباعی قسم فعل واسم است، وتعریف ثلاثی ورباعی =

وعَرْقَبَ. اماثلاثی بر دو گونہ است: یکے **مجرد** کہ در ماضی او حرف زائد نباشد، ودیگر مزید فیہ کہ در ماضی او **حروف زائد** نیز باشد. اماآنکہ در و حروفِ زائد نباشد آں نیز بر دو گونہ است، یکے **مطرد** کہ وزن او بیشتر آید، ودیگر شاذ کہ وزن او کمتر آید، اما مطرد را پنج باب است:

العرقبة پے کردن. (تاج المصادر)

باب اول: بر وزن فَعَلَ يَفْعُلُ بفتح العين في الماضي، وضمها **في الغابر** (مضارع) چوں: النصر والنصرة یاری کردن.

تصریفہ:

نَصَرَ (ماضی معروف) يَنْصُرُ (مضارع معروف) نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ (اسم فاعل) وَنُصِرَ (ماضی مجہول) يُنْصَرُ (مضارع مجہول) نَصْرًا فَهُوَ مَنْصُورٌ (اسم مفعول) الأمر منه أُنْصُرْ (امر حاضر معروف) والنهي عنه لَا تَنْصُرْ (نہی معروف) الظرف منه مَنْصَرٌ والآلة منه مِنْصَرٌ (اسم آلہ صغری) وَمِنْصَرَةٌ (اسم آلہ وسطی) ومِنْصَارٌ وتثنيتهما مَنْصَرَانِ (تثنیہ اسم ظرف) ومِنْصَرَانِ (تثنیہ اسم آلہ) والجمع منهما **مَنَاصِرُ** ومَنَاصِيْرُ (جمع اسم آلہ) أَفعل التفضيل منه أَنْصَرُ (واحد مذکر اسم تفضیل) والمؤنث منه **نُصْرَى** وتثنيتهما **أَنْصَرَانِ** و**نُصْرَيَانِ** والجمع منهما أَنْصَرُوْنَ و**أَنَاصِرُ** (صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل) و**نُصَرٌ** وَنُصْرَيَاتٌ.

= مخصوص است بفعل؛ زیراکہ جامد از اسمائے متمکنہ ماضی ندارد. جواب: مراد از اسمائے متمکنہ اینجا فقط مصدر و مشتق است، بدلیل عدم ذکر جامد دریں کتاب. (ش)

یکے مجرد: اسم مفعول از تجرید بمعنی برہنہ کردن یعنی آں فعل کہ ماضیش خالی باشد از حروف زائدہ. **حروف زائد:** [مراد از حرف جنس حرفست تاشامل بود متعدد را.] بدانکہ حروف زائدہ در کلام عرب حسب قاعدہ دہ اند مجموعش اَلْيَوْمَ تَنْسَاهُ.

یکے مطرد: اسم فاعل است از اطراد بمعنی پس یک دیگر آمدن ورواں شدن. (ک) **في الغابر إلخ:** بر معنی باقی، ومضارع را ازیں جہت غابر گویند کہ چوں ازمنہ ثلاثہ ماضی را دور کردند مضارع باقی ماند. **والنصرة:** التصریف بمعنی گردانیدن.

نصر: یاری کرد آں یک مرد در زمانہ گذشتہ صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل ماضی معروف. **مناصر:** جمع اسم ظرف ودو صیغہ اول اسم آلہ، ومَنَاصِيْرُ: جمع اسم آلہ کبری یعنی مِنْصَارٌ. **نُصْرَى:** صیغہ واحد مؤنث بحث اسم تفضیل.

أَنْصَرَانِ: صیغہ تثنیہ مذکر بحث اسم تفضیل. **نُصْرَيَانِ:** صیغہ تثنیہ مؤنث بحث اسم تفضیل. **أَنَاصِرُ:** صیغہ جمع مذکر بحث اسم تفضیل. **نُصَرٌ:** صیغہ جمع مؤنث بحث اسم تفضیل.

الطَّلَبُ: **جستن**، الدُّخُوْلُ: **درآمدن**، الْقَتْلُ: **کشتن**، **الْفَتْلُ**: **تافتن**.

باب دوم: بروزن فَعَلَ يَفعِلُ بفتح العين (بفتحتین) في الماضي **وكسرها** في الغابر **چوں**: **الضرب** ... والضربة: **زدن ورفتن برروئے زمین، وپدید کردن مثل**.

تصریفه: (گردان الضرب. (منہ))

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَربا فَهُوَ ضَارِبٌ وَضُرِبُ يُضْرَبُ ضربا فذاك مَضْرُوبٌ الأمر منه اِضْرِبْ والنهي عنه لَا تَضْرِبْ الظرف منه مَضْرِبٌ والآلة منه مِضْرَبٌ ومِضْرَبَةٌ ومِضْرَابٌ وتثنيتهما مَضْرِبَانِ ومِضْرَبَانِ والجمع منهما مَضَارِبُ ومَضَارِيْبُ أفعل التفضيل منه أَضْرَبُ والمؤنث منه ضُرْبَى وتثنيتهما أَضْرَبَانِ وضُرْبيَانِ والجمع منهما أَضْرَبُوْنَ وأَضَارِبُ وضُرَبٌ وضُرْبَيَاتٌ.

الغسل: **شستن**، الغلب: **غلبہ کردن**، الظلم: **ستم کردن**، الفصل: **جدا کردن**.

باب سوم: بروزن فَعِلَ يفعَلُ **بكسر العين** في الماضي وفتحها (بفتح عین در مضارع) في الغابر **چوں**: السَّمْعُ.....

الفتل: مصنف رحمہ اللہ ایں راز باب نصر ینصر شمردہ، ودر کتب معتبرہ لغت مثل "قاموس" و"منتہی الارب" و"تاج المصادر" از باب ضرب یضرب است. **وكسرها**: اے وکسر عین در مضارع. **الضرب**: رفتن برروئے زمین در "تاج المصادر" در بیان معنی ضرب رفتن را بقید روئے زمین مقید نہ کردہ، واز "قاموس" مفہوم گردد کہ ضَرَبَ در قاعدہ: ضَرَبَ فِيْ الْأَرْض بمعنی مطلق رفتن، بہر حال قید برروئے زمین در مفہوم ضَرَبَ دریں کتب معتبرہ نیست. (ت)

وپدید: یعنی آوردن وبیان کردنِ مثل در "صراح" ست الضرب زدن ومثل آوردن، قولہ تعالی: ﴿وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً﴾ (النحل:٧٦) اے وَصَفَ وَبَيَّنَ، پس ظاہر عبارت "منتخب" و"صراح" مشعر برآں ست کہ مثل داخل باشد بمعنی ضرب، واز ظاہر "شمس العلوم" مستفاد می شود کہ مثل از معنی ضرب خارج است، و"تاج المصادر" نیز مؤید شمس العلوم است، من شاء الإطلاع فليرجع منه. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی) **الغسل**: بالفتح، وبالضم نیز آید.

بكسر العين: سوال: چوں مصنف از ابواب مطرد وباب مفتوح العین ماضی ذکر کرد بعد آنہا نوشتن باب فتح کہ نیز مفتوح العین است مناسب بود پس باب بکسر عین ماضی راچرا مقدم ساخت؟ جواب: ابواب ثلاثی مجرد دو نوع باشد اصول وفروع: =

والسَّمَاعُ: شنیدن و گوش فرا داشتن.

تصریفه:

سَمِعَ يَسْمَعُ سَمْعا فهو سَامِعٌ و سُمِعَ يُسْمَعُ سَمْعا فهو مَسْمُوْعٌ الأمر منه اِسْمَعْ والنهي عنه لَا تَسْمَعْ الظرف منه مَسْمَعٌ والآلة منه مِسْمَع ومِسمَعَة ومِسْمَاعٌ وتثنيتهما مَسْمَعَانِ ومِسْمَعَانِ والجمع منهما مَسَامِعُ ومَسَامِيْعُ أفعل التفضيل منه أَسْمَعُ والمؤنث منه سُمْعَى وتثنيتهما أَسْمَعَانِ وَسُمْعَيَانِ و الجمع منهما أَسْمَعُوْنَ وأَسَامِعُ وسُمَعٌ وسُمْعَيَاتٌ.

(صیغہ مصدر معروف بمعنی شنیدن — صیغہ مصدر مجہول بمعنی شنیدہ شدن)

العلم: دانستن، الفهم: دریافتن، الحفظ: **نگاہداشتن،** الشهادة: **گواہی دادن،** الحمد: ستودن، الجهل: نادانستن.

(بفتح الجيم)

= اصول آنکہ حرکت عین ماضیش مخالف حرکت عین مستقبل باشد تا تخالف لفظی دلالت کند بر تخالف معنوی، وآں سہ باب است: نَصَرَ ضَرَبَ سَمِعَ. وفروع آنکہ چناں نباشد، وآں نیز سہ است: فَتَحَ كَرُمَ حَسِبَ، اصول بر فروع از روئے رتبہ مقدم است، لہٰذا مصنف رحمہ اللہ سَمِعَ را بر فَتَحَ مقدم ساخت، تا بعد فراغ بیان اصول بفروع پردازد.

سوال: بریں تقدیر باید کہ فَضِلَ يَفْضُلُ بکسر عین ماضی وضم آں در مضارع و كَادَ يَكَادُ بضم عین ماضی وفتح عین مضارع از اصول ابواب باشد وچناں نیست؟ جواب: جملہ ابواب ثلاثی مجرد نزد محققین شش اند، وایں ہر دو باب کہ ماخوذ از ابواب سابق ہستند از ابواب مستقلہ جداگانہ نیست، لہٰذا در کتب معتبرہ صرف ابواب ثلاثی مجرد شش گفتہ، وایں دو باب را از ابواب او نشمردہ. (ازت)

والسَّمَاعُ: یعنی سمع وسماع کہ مصدر است دو معنی دارد: یکے شنیدن عام ازینکہ توجہ بمسموع باشد یا نہ باشد. دوم گوش فرا داشتن، یعنی حاسۂ گوش را مائل ومتوجہ ساختن عام ازیں کہ متوجہ الیہ مسموع شود یا نہ شود، وبایں معنی مرادف إصغاء ست.

العلم: سوال: در علم وفہم ہیچ فرق ست یا نہ؟ جواب: نہ، علم عین دریافت قلبی ست، ودریافت قلبی عین علم است، لہٰذا در کتب لغت تفسیر فہم وعلم بدانستن واقع شدہ، وتمیز یکے از دیگرے در معنی نیامدہ.

الفهم: در فارسی بمعنی فہمیدن کہ عبارت ست از دریافت وشناخت قلبی. (منہ)

باب چہارم: بروزن **فَعَلَ يَفْعَلُ** بفتح العين فيهما **چوں**: الفتح **کشادن**.

تصریفہ:

فَتَحَ يَفْتَحُ فَتْحًا فَهُوَ فَاتِحٌ وَفُتِحَ يُفْتَحُ فَتْحًا فَذَاكَ مَفْتُوْحٌ الأمر منه اِفْتَحْ والنهي عنه لَا تَفْتَحْ الظرف منه مَفْتَحٌ والآلة منه مِفْتَحٌ ومِفْتَحَةٌ ومِفْتَاحٌ وتثنيتهما مَفْتَحَانِ ومِفْتَحَانِ والجمع منهما مَفَاتِحُ ومَفَاتِيْحُ أفعل التفضيل منه أَفْتَحُ والمؤنث منه **فُتْحَى** وتثنيتهما أَفْتَحَانِ وفُتْحَيَانِ والجمع منهما أَفْتَحُوْنَ وأَفَاتِحُ وفُتَحٌ وفُتْحَيَاتٌ.

الْمَنْع: **باز داشتن**، **الصِّبغ**: **رنگ کردن**، الرَّهْن: **گرو داشتن**، السَّلْخ: **پوست کشیدن**.

بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید بجائے عین فعل یالام فعل اوحرفے باشد از حروف حلق وحروف

ای بفتح عین ماضی و مضارع

باب چہارم: چوں مصنف رحمه الله از بیان ابواب اصول فراغت نمود در بیان ابواب فروع شروع فرمود بجہت خفت فتحہ مفتوح العینین رابر ہر دو دیگر مقدم ساخت، ومن بعد در بیان کَرُمَ بہ جہت کثرتش بہ نسبت حَسِبَ ہمپر داخت. بدانکہ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ يَحْسِبُ ونَعِمَ يَنْعِمُ دیگر نیامدہ است. **فعل يفعل:** بفتح العين فيهما. فائدہ: عمدہ واصل تخالف حرکت عین مضارع باحرکت عین ماضی ست، پس اصل در عین مضارع فعل بفتح عین آں ست کہ مکسور آید یا مضموم عام ازیں کہ کلمہ ذی حلقیہ باشد مثل: نَزَعَ يَنْزِعُ وبَلَغَ يَبْلُغُ، یا غیر ذی حلقیہ باشد مثل: ضَرَبَ يَضْرِبُ ونَصَرَ يَنْصُرُ. ایں مذاہب اکثر است، وبعضے گفتہ اند کہ اگر فعل متعدی باشد اصل دراں کسرہ است نحو: يضرب وإلا ضمہ چوں: يَسْعُدُ. وفراء گفتہ: کہ کسرہ دادہ شود، وابو حیان گفتہ: کہ مختار نزد من آنست کہ مسموع وقوف بر سماع باشد، ودر غیر مسموع کسرہ وضمہ ہر دو جائز ست. **فُتْحَى:** اسم مبالغہ ازیں فتاح است بمعنی بسیار کشایندہ. **الصَّبغ:** بفتح صاد مشہور است واز "قاموس" بکسر صاد مستفاد می شود، وایں ہم معلوم مے شود کہ صبغ از فتح وضرب ونصر ہر سہ می آید. (مولوی حکیم محمد عسکری قنوجی) **فعليكه:** ہر فعلیکہ بریں وزن آید یعنی آمدن فعل بروزن فتح یفتح مشروط است بآنکہ عین یالام اوحرفے از حروف حلق باشد، اے اگر در عین یالام حرف حلق نباشد، پس وارد نخواہد شد کہ در دَخَلَ يَدْخُلُ وسَمِعَ يَسْمَعُ وغیرہ حرف حلق ست وفتح عینین نیست؛ زیراکہ شرط فتح عینین حرف حلق ست نہ شرطِ حرف حلق فتح عینین، پس جائیکہ حرف حلق نباشد فتح عینین نیز نباشد نہ ایں کہ ہر جاکہ حرف حلق باشد فتح عینین نیز باشد. (ت)

سوال: مصنف رحمه الله خاصیتہائے ابواب دیگر بیان نہ کردہ، پس چرا بیان خاصیت ایں باب تعرض نمودہ؟ جواب: ایں خاصیت کہ دریں باب مذکور شد خاصیت لفظیہ است نہ معنویہ، وخاصیت لفظیہ مختص بایں باب ست بخلاف ابواب دیگر.

حلق شش ست: **الحاء** والخاء والعين والغين والهاء والهمزة كه **مجموع** وے **أَغَحْ خَعَهْ** باشد، أما **رَكَنَ** يَرْكَنُ (از باب مطرد) وَأَبَى يَأْبَى (از إباء بمعنی انکار کردن) فَشَاذٌّ.

باب پنجم: بر وزن فَعُلَ يَفْعُلُ بضم العين فيهما. **بدانكه اين باب** لازم ست، **وبيشتر** اسم فاعل اين باب بر وزن فعيل **مى آيد چوں**: الْكَرْمُ وَالْكَرَامَةُ بزرگ شدن.

تصريفه:

كَرُمَ يَكْرُمُ كَرْمًا وَكَرَامَةً فَهُوَ **كَرِيْمٌ** الأمر منه أُكْرُمْ والنهي عنه لَاتَكْرُمْ الظرف منه مَكْرَمٌ والآلة منه مِكْرَمٌ وَمِكْرَمَةٌ وَمِكْرَامٌ وتثنيتهما مَكْرَمَانِ وَمِكْرَمَانِ والجمع منهما مَكَارِمُ وَمَكَارِيْمُ أفعل التفضيل منه أَكْرَمُ والمؤنث منه كُرْمَى وتثنيتهما أَكْرَمَانِ وَكُرْمَيَانِ والجمع منهما أَكْرَمُوْنَ وَأَكَارِمُ وَكُرَمٌ وَكُرْمَيَاتٌ.

اللَّطْفُ واللَّطَافَةُ: **پاكيزه شدن**، القرب: **نزديك شدن**، البعد: **دور شدن**، الكثرة: بسيار ....

الحاء: بداں كه مخرج همزه وهائے اقصائے حلق ست اے آنچه قريب بسينه است، ومخرج عين وحائے مهملتين وسط حلق، ومخرج غين وخائے معجمتين ادنائے حلق اے متصل بدهان، وشاعرے اين حرف ششگانه رابترتيب مخرج نظم ساخته، شعر:

حرف حلق شش بود اے نور عين همزه هاؤ حا وخا وعين وغين

سوال: مصنف حروف حلق رابترتيب مخارج چرانكرده؟ جواب: مصنف رحمه الله برائے تسهيل فهم مبتديان ترتيب حروف تهجى اختيار كرده، ورعايت ترتيب مخارج نه نموده. (ش) أَغَحْ خَعَهْ: وجه اختيار اين مجموعه كه معنى ندارد شايد در ذهن مصنف رحمه الله باشد. رَكَنَ: بفتحتين بمعنى ميل كردن چيزے. اين باب: يعنى فعل اين باب تام ومختص بفاعل خويش باشد بمفعول به نرسد چوں: زيد كرم. (س) كَرُمَ يَكْرُمُ: بدانكه ماده موضوعه متصرفه از باب كرم يكرم بيشتر برائے صفات خلقى وطبعى مى باشد. سوال: صيغ مجهول ومفعول راچرا ذكر نه كرد؟ جواب: اين باب لازم ست ودر لازم مجهول ومفعول نيايد. كَرِيْمٌ: مبالغه كرام بر وزن زبان بمعنى نيك جوان مرد وبامروت، كرامة مؤنث، كرامون جمع. (م)

اللطف واللطافة: [بالفتح؛ زيراكه بالضم بمعنى نرمى نمودن از نصر است چنانكه از كتب معتبره مستفاد مى شود.] پاكيزه شدن، در كتب معتبره لغت لطف بالفتح ولطافت كه از كرم ست بمعنى خرد وريزه شدن ست نه پاكيزه شدن. در " قاموس" است لطف =

شدن. اماشاذ آنکہ وزن او کمتر آید آنرا سہ باب ست.
این حکم استقرائی ست

باب اول: بروزن فَعِلَ يَفْعِلُ بكسر العين فيهما. چوں: **الحسب والحسبان**: پنداشتن.
اى فى الماضى والغابر. (منہ)

تصریفہ:

حَسِبَ يَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَهُوَ حَاسِبٌ وَحُسِبَ يُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسَابًا فذاك مَحْسُوْبٌ الأمر منه اِحْسِبْ والنهي عنه لَاتَحْسِبْ الظرف منه مَحْسِبٌ والآلة منه مِحْسَبٌ ومِحْسَبَةٌ وَمِحْسَابٌ وتثنيتهما مَحْسِبَانِ ومِحْسَبَانِ والجمع منهما مَحَاسِبُ وَمَحَاسِيْبُ أفعل التفضيل منه أَحْسَبُ والمؤنث منه حُسْبَى وتثنيتهما أَحْسَبَانِ وَحُسْبَيَانِ والجمع منهما أَحْسَبُوْنَ وَأَحَاسِبُ وَحُسَبٌ وَحُسْبَيَاتٌ.

بدانکہ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ يَحْسِبُ ونَعِمَ يَنْعِمُ دیگر نیامدہ ست. **النعم والنعمة** ....

= ككرم لطفا ولطافة صغر ودق. ودر "صحاح" گفتہ: لطف الشيء بالضم يلطف لطافة صغر فهو لطيف. ودر "شمس العلوم" آوردہ: اللطف واللطافة مصدر اللطيف وهو الصغير. ودر "صراح" نوشتہ است: لطافت ریزہ وخُرد شدن چیزے. ودر "تاج" نگاشتہ: اللطافة خرد شدن. (من توريق الشعب)

باب اول: ایں باب اصل ابواب شاذ است وسوم سہ باب فروع ودو باب دیگر کہ می آید نہ از اصول است ونہ از فروع، بلکہ از ابواب مستقلہ، چنانکہ معلوم خواہد شود. **الحسب والحسبان**: بمعنی پنداشتن، در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود آرے، حسبان: بکسر حاء محسب بکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن است. ودر "صراح" ست: محسبة بكسر سین وفتح آں وحسبان بکسر پنداشتن، ودر "قاموس" گفت: حسبه كذا محسبة ومحسبة وحسبانا بالكسر ظنه. ودر "تاج" نیز ہمچنیں ست. (توريق الشعب)

صحیح: صحیح آں باشد کہ حرفے از حروف اصلی وے حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد یعنی دو حرف از یک جنس نباشد.

النعم والنعمة: [بالفتح بناز ونعمت زیستن، وبالکسر حاصل بالمصدر. (منتخب اللغات)] بدانکہ در "تاج المصادر" نعمة بمعنی خوش عیش شدن از مصادر باب سمع آوردہ ومعنی دیگر نقل نکردہ، وازیں معلوم می شود کہ در نعمت بمعنی خوش عیش شدن نزد او لغتے دیگر نباشد، اگر می بود بیان می نمود، ودر نعومت بمعنی نرم ونازک شدن چہار لغت است می گوید، ازاں جملہ فعل يفعل بالكسر فيهما لغت شاذ است، ودر "صراح" نعم ينعم بالكسر فيهما از نعومت می گوید پس نظر بظاہر چناں معلوم مے شود کہ نعم ينعم بالكسر فيهما. نعومت است نعمت نیست، پس ذکر کردن مصنف نعمت را در مصادر مکسور العين فيهما درست نباشد. =

خوش عیش شدن.

باب دوم: بر وزن فَعِلَ یَفعُلُ **بکسر العین** في الماضي وضمها في الغابر. **بدانکہ** صحیح ازیں باب جز فَضِلَ یَفْضُلُ دیگر نیامده است، **وبعضے** حضر یحضر ونعم ینعم را نیز **ازیں باب** گویند (که در حقیقت از باب نصر ینصر ست)

چوں: الفضل افزوں شدن وغلبہ کردن.

تصریفه:

فَضِلَ یَفْضُلُ فَضْلًا فَهُوَ فَاضِلٌ وَ فُضِلَ یُفْضَلُ فَضْلًا فَهُوَ مَفْضُوْلٌ الأمر منه اُفْضُلْ والنهي عنه لاَ تَفْضُلْ الظرف منه مَفْضَلٌ والآلة منه مِفْضَلٌ وَمِفْضَلَةٌ وَمِفْضَالٌ وتثنيتهما مَفْضَلاَنِ وَمِفْضَلاَنِ والجمع منهما مَفَاضِلُ وَمَفَاضِیْلُ أفعل التفضيل منه أَفْضَلُ والمؤنث منه فُضْلَى وتثنيتهما أَفْضَلاَنِ وَفُضْلَيَانِ والجمع منهما أَفْضَلُوْنَ وَأَفَاضِلُ وَفُضَلٌ وَفُضْلَيَاتٌ.

الحضور: حاضر شدن.

= سوال: در نون نعمت کدام حرکت ست؟ جواب: فتحہ است؛ زیراکہ نعمة بضم نون چنانکہ در "تاج" و "صراح" معلوم می شود کہ بمعنی چشم روشن کردن ست نہ بمعنی خوش شدن، ونعمة بکسر نون اسم مصدر است مصدر نیست. ودر "صراح" گوید: نعمة بالکسر دست ودسترس، ونیکی وناز ومال ومنت، وآنچہ کردہ شود نکوئی شود نکوئی در حق کسے. (توريق الشعب)

بکسر العین: اہل صرف واہل لغت متفق اند کہ ایں باب از تداخل ست یعنی ماضی ایں از سمع یسمع، ومضارع او از نصر ینصر، پس ہر دو را یکجا استعمال نمودہ اند، وفی الحقیقت باب جداگانہ نیست. (عسکری)

ازیں باب: ازیں باب گویند ایں قول اشارت است باایں کہ حضر یحضر بمعنی حاضر آمدن نزد جمہور، ونعم ینعم از نعومت نہ از نعمت، چنانکہ سابق گذشت از ابواب دیگر ست چنانکہ معلوم شدہ، وازیں باب نزد بعضے، وآن شاذ خواہ از تداخل لغات است أما حضر پس در "قاموس" از نصر وسمع نوشتہ، ودر "صحاح" گفتہ: کہ از نصر است، واز سمع فراء حکایت کردہ، وأمّا نعم ینعم از نعومت بمعنی نرم ونازک شدن، پس در "قاموس" از چہار باب نوشتہ سمع نصر ضرب کرم است، واز حسب شاذ ست، واز فضل مرکب از دو باب، ودر "صحاح" بجائے مرکب از دو باب شاذ نوشتہ. (من توريق الشعب بتغيير)

باب سوم: بر وزن **فَعُلَ يَفْعَلُ** بضم العين في الماضي وفتحها في الغابر. **بدانکه** ہر ماضی کہ مضموم العین بود **مستقبل او نیز** مضموم العین آید، مگر در صرف واحد (ای فتح العین) از معتل عین واوی، مانند **كُدْتَّ** (یعنی بجائے عین کلمہ اش واو باشد) وتکاد چوں: الکود والکیدودة خواستن ونزدیک شدن.

تصریفہ:

کَادَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُوْدَةً فَهُوَ كَائِدٌ وَكِيْدَ يَكَادُ كَوْدًا وَكَيْدُوْدَةً فَهُوَ مَكُوْدٌ الأمر منه كَدْ والنهي عنه لَا تَكَدْ الظرف منه مَكَادٌ (بر اصل خویش است) والآلة منه مِكْوَدٌ وَمِكْوَدَةٌ وَمِكْوَادٌ وتثنيتهما مَكَادَان وَمِكْوَدَانِ (ہر سہ بر اصل ست) والجمع منهما مَكَاوِدُ وَمَكَاوِيْدُ أفعل التفضيل منه أَكْوَدُ والمؤنث منه كُوْدَى (از یخا ہمہ بر اصل اند) وتثنيتهما أَكْوَدَانِ وَكُوْدَيَانِ والجمع منهما أَكْوَدُوْنَ وأَكَاوِدُ وَكُوَدٌ وَكُوْدَيَاتٌ.

باب سوم: ہرگاہ فارغ شد مصنف رحمہ اللہ از گردان صحاح در ضمن ابواب سابقہ خواست کہ بیان کند گردان غیر صحیح را در باقی، پس بیان کردہ از مادۂ معتل عین واوی کہ خير الأمور أوسطها در ضمن دو ابواب از ابواب ثلاثی مجرد، یعنی در باب سوم ثلاثی مجرد شاذ از برائے آنکہ اگر در اول ذکر کردے مبتدی را بجہت عدم انوست ازیں فن در فہمش دشواری افتد، پس گفت: باب سوم الخ.

فَعُلَ يَفْعَلُ: از ابواب ثلاثی مجرد شاذ بابے ست کہ ماضی وے مضموم العین ومضارع آں مفتوح العین باشد.

مستقبل او نیز: یعنی ضم عین مضارع فعل بالضم قیاس ست نمی شکند، مگر در کُدتَّ تَكَادُ بضم کاف، ومشهور کدتَّ تَكَادُ بکسر کاف از سمع چنانکہ می آید. (منہ) **كُدْتَ**: بدانکہ در کدت دو لغت ست: کسر کاف وضم آں، وبہر تقدیر واوی ست یا یائی وتحقیق آنکہ نزد بسیارے از اہل علم واوی است از سمع بکسر کاف چنانکہ مشہور ست، وہمیں حق واصل لغتے ست، وبضم کاف نزد بعضے از تداخل لغات ست ونزد بعضے شذوذ باب، ونزد بیہقی وتابعانش کہ صاحب "فصول اکبری" وغیرہ باشد نہ تداخل است نہ شذوذ.

کاد: دراصل كَوُدَ بضم واو بود، واو متحرک ماقبلش مفتوح واو را بالف بدل کردند کاد شد.

یکاد: دراصل يَكْوَدُ بفتح واو بود، واو مفتوح ماقبلش حرف صحیح ساکن فتح را نقل کردہ بما قبل دادند، واو دراصل متحرک بود اکنوں ما قبل او مفتوح گردید واو را بالف بدل کردند، یکاد شد، وہمچنیں در یکاد مجہول، ومکاد اسم ظرف. **کیدودة**: دراصل كَيْوَدُوْدَةٌ بود، واو ویا بہم آمدند اول ایشاں ساکن بود وبدل از چیزے نبود، ومحمول بر جمع تکسیر نمود، واز التباس ایمن بود، واو را بیا بدل کردند یا را در یا ادغام کردند، ویک یا را برائے تخفیف حذف ساختند كَيْدُوْدَةٌ شد. **کائد**: دراصل کاود بود واو نزدیک =

بدانکہ کُدْتَّ در اصل کَوُدْتَ بود، ضمہ بر واو دشوار داشتہ، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد ازالۂ حرکت ما قبل واو از جہت اجتماع ساکنین افتاد، بعدہ دال را بتا بدل کردند وتا را در تا ادغام کردند، کُدْتَّ شد. و تکاد در اصل تَکْوَدُ بود، حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند، پس از جہت فتحہ ما قبل واو الف گشت تَکَادُ این لغت را بعضے از سمع یسمع نیز گویند.

اما **منشعب ثلاثی** کہ درو حروف زائد نیز باشد بر دو گونہ ست: یکے آنکہ ملحق بہ رباعی باشد، دوم آنکہ ملحق بہ رباعی نباشد، اما آنکہ مزید ملحق بہ رباعی نباشد نیز بر دو گونہ است: یکے آنکہ درو **الف وصل** در آید، دیگر آنکہ درو الف وصل در نیاید، اما آنکہ درو الف وصل در آید آن را نہ باب ست: .....

= طرف افتاد بعد الف زائدہ واو را بہمزہ بدل کردند کائد شد. **کید:** در اصل کُوِدَ بود، کسرہ بر واو دشوار، نقل کردہ بما قبل دادند، بعد از حذف حرکتِ ما قبل واو ساکن ما قبلش مکسور واو را بیا بدل کردند کِیْدَ شد. **مکود:** در اصل مکوود بود ضمہ بر واو دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند دو واو ساکن بہم آمدند یکے را حذف نمودند مکود شد. **کد:** ماخوذ از تکود پیش از تعلیل مضارع بعد حذفِ علامتِ مضارع فا را ساکن یافتند و عین را مفتوح ہمزہ وصل مکسور در اول او آوردند وآخر را موقوف ساختند اکود شد واو بقاعدہ تکاد بالف بدل گردید والف باجتماع دو ساکن افتاد کد شد، ویا از تکاد بعد تعلیل مضارع تا را افگندند، وآخر را موقوف نمودند، الف باجتماع ساکنین افتاد، وہمچنیں در لا تکد نہی. **مکواد:** ہر چند کہ قاعدہ یکاد یافتہ می شود مگر چوں واو ملاقی ساکن تحقیقی است، وآں مانع تعلیل ست، لہٰذا تبدیل نہ شد، ودر مکود و مکودۃ ملاقی ساکن تقدیریست چہ مقصود مکواد نزد سیبویہ، وایں ہم مانع تعلیل است. **مَکَادَانِ:** اصلش مکودان واو بقاعدہ یکاد بالف بدل شد.

منشعب ثلاثی: کہ بسکون با صفت مقدم ثلاثی است، وصفت مقدم بر موصوف در فارسی بسکون آخر باشد، ویمکن کہ بکسر "باء" باشد مضاف بہ ثلاثی از قبیل اضافت صفت بموصوف. (توریق) **الف وصل:** الف ہائیکہ در اول کلمات در آید دو قسم بود، اصلی کہ در جمیع متصرفات مقابل "فاء" افتد چوں الف امر واخذ زائد کہ در جمیع متصرفات مقابل فاء نیفتد، وآں یاء وصلی باشد کہ ما قبل آں بما بعد در تلفظ متصل شد، چنانچہ الف اجتنب وانفطر مثلا، ویا قطعی باشد مثل الف أکرم، وایں الفہا در اسماء نیز باشد بلکہ الف اصلی در حرف نیز بود. سوال: الف کہ در اول کلمہ باشد متحرک بود والف ساکن بود نہ متحرک و متحرک ہمزہ بود نہ الف، پس الف گفتن چہ معنی باشد؟ جواب: ہمزہ را نیز الف گویند. سوال: سبب وصل ما بعد بما قبل در الف وانقطاع ما بعد از ما قبل در الف قطعی و وصلی چیست؟ جواب: استعمال عرب است، وقیاس را در آں مدخلے نیست. (توریق)

باب اول: بر وزن **اِفْتِعَال** چوں **الاِجْتِنَابُ** پرہیز کردن.

تصریفہ:

اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَ**اُجْتُنِبَ** يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبٌ الأمر منه اِجْتَنِبْ والنهي عنه لَا تَجْتَنِبْ.

الاقتباس: پارہ نور چیدن، الاقتناص: صید کردن، الالتماس: جستن، الاعتزال: یکسو شدن، **الاحتمال**: برداشتن، الاختطاب: ربودن.

باب دوم: **الاستفعال** چوں الاستنصار: طلب یاری کردن.

تصریفہ:

اِسْتَنْصَرَ يَسْتَنْصِرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَاُسْتُنْصِرَ يُسْتَنْصَرُ اِسْتِنْصَارًا فَهُوَ مُسْتَنْصَرٌ الأمر منه اِسْتَنْصِرْ والنهي عنه لَا تَسْتَنْصِرْ.

افتعال: دریں باب دو حرف زیادہ است الف قبل "فاء" و"تاء" میان "فاء" و"عین" مزید ہر باب باعتبار معنی آں باب باشد. **الاجتناب**: از "تاج المصادر" و"صراح" و"قاموس" معنی اجتناب یکسو شدن، وکرانہ گرفتن ودور شدن معلوم می شود، ولیکن چوں پرہیز کردن باہر سہ معنی مذکور بتلازم یکدیگر است مصنف پرہیز کردن ترجمہ اجتناب نمودہ، وازینجا است کہ ترجمہ آیت کریمہ: ﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ﴾ (الحج:۳۰) احتراز کنید از پلیدی فرمودہ اند، ومعنی احتراز در منتخب پرہیز کردن داشتہ، لیکن اگر مصنف ترجمہ یکسو شدن فرمودے بسبب اشارت بماخذ کہ جانب باشد مناسب نمودی. **اُجْتُنِبَ**: ماضی مجہول ہمزہ و تا مضموم شوند؛ زیراکہ ضمہ فاء ممکن نیست، ورنہ ہمزہ بیکار شود، وضمہ ہمزہ فقط کہ در معرض زوال ست کافی نیست، لہٰذا تارا نیز مضموم کردند، وہمچنیں در استنصر مجہول.

الاقتباس: از کتب معتبرہ لغت مثل "تاج" و"قاموس" و"صحاح" معنی اقتباس فراگرفتن علم وآتش، وفائدہ گرفتن مستفاد می شود، مگر بعضے از تراجم قرآن مجید کہ درآں ترجمہ آیت کریمہ: ﴿نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾ (الحدید:۱۳) ماروشنی گیریم از نور شما نمودہ اند ماخذ مصنف رحمہ اللہ معلوم می شود. **الاحتمال**: چنانکہ از "منتخب اللغات" معلوم می شود. **الاستفعال**: دریں باب سہ حرف زائد ست "الف" "سین" "تاء" قبل "فاء"، ومادہ شناخت حروف زوائد ہماں ماضی ست، چنانکہ سابق معلوم شد.

الاستغفار: **آمرزش خواستن**، الاستفسار: **پرسیدن**، الاستنفار: **رمیدن ورمانیدن**، الاستخلاف: **کسی را بجائے خویش یا بجائے دیگر نشانیدن**، الاستمتاع: **برخورداری گرفتن بکسے یا بچیزے**.

بدانکہ ہر دو باب لازم ومتعدی آمدہ اند.

باب سوم: بر وزن **انفعال** چوں الانفطار: **شگافتہ شدن**. **بدانکہ ہر فعلیکہ بریں وزن آید لازم باشد.**

تصریفہ:

اِنْفَطَر يَنْفَطِرُ اِنْفِطَارًا فَهُوَ مُنْفَطِرٌ الأمر منه اِنْفَطِرْ والنهي عنه لا تَنْفَطِرْ

الانصراف: **باز گشتن**، الانقلاب: **برگشتہ شدن**، الانخفاف: **سبک شدن**، الانشعاب: **شاخ در شاخ شدن**.

باب چہارم: بروزن **اِفْعِلَال**. **بدانکہ ایں باب نیز لازم ست** چوں الاحمرار: **سرخ شدن**.

رمیدن ورمانیدن: اول لازم وثانی متعدی، وآں در بعضے از نسخ بجائے واو لفظ یاء واقع است بجائے خود نیست چراکہ یا برائے افادت یکے از دو امر مبہم آید ورمیدن درمانیدن ہر دو معنی استنفار است نہ یکے ازاں، وآنچہ بعضے توجیہ نمودہ اند بایں کہ لفظیکہ دو معنی دارد در استعمال بجز یکے مراد نباشد غیر وجیہ است؛ زیراکہ مقصود بیان معنی لغت ست نہ ارادہ یک معنی از لغت. (توریق الشعب)

نشانیدن: ودر بعضے نسخ بجائے "نشانیدن" ایستانیدن واقع ست، حاصل ہر دو یکے است، در "تاج" گفتہ: الاستخلاف ایستادن خواستن بجائے کسے وخلاصۂ "صحاح" آنکہ استخلاف دو معنی دارد: یکے آب کشیدن دوم خلیفہ کردن وظاہر آں ست کہ مراد خلیفہ کردن بجائے خود باشد، لہٰذا در "صراح" گوید استخلاف خلیفہ کردن کسے را بجائے خود، در "قاموس" ست: خلف فلانا جعله خليفة كاستخلفه، ودر بعضے نسخ خلیف بدون اضافت، ودر بعضے باضافت بر تقدیر اول عموم مراد ست، چنانکہ مفاد "تاج" و"صحاح" ست وہمیں مختار ست، وبر تقدیر ثانی خصوص. (توریق الشعب)

بچیزے: ایں عبارت بعینہٖ در "تاج" است. **انفعال:** بزیادت الف ونون پیش از فاء. **انفطر:** ماضی مجہول ایں باب وقت تعدیہ بیاء بضم ہمزہ وفاء باشد؛ زیراکہ ضمہ ہمزہ در معرض زوال است، لہٰذا ضمہ بر فاء نیز کہ ممکن بود افزودند، وما قبل حرف اخیر راکسرہ دادند. **افعلال:** بزیادت الف پیش از فاء تکرار لام. (من قنوجی)

تصریفہ:

اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الأمر منه اِحْمَرَّ اِحْمَرِّ اِحْمَرِرْ والنهي عنه لا تَحْمَرَّ لا تَحْمَرِّ لا تَحْمَرِرْ.

الاخضرار: سبز شدن، الاصفرار: زرد شدن، الاغبرار: گرد آلودہ شدن، **الابلقاق: ابلق شدن اسپ.**

باب پنجم: بروزن افعیلال، چوں **الادهيمام:** سخت سیاہ شدن.

تصریفہ:

اِدْهَامَّ يَدْهَامُّ اِدْهِيْمَامًا فَهُوَ مُدْهَامٌّ الأمر منه اِدْهَامَّ اِدْهَامِّ اِدْهَامِمْ والنهي عنه لا تَدْهَامَّ لا تَدْهَامِّ لا تَدْهَامِمْ.

احمر يحمر: در اصل احمرر يحمرر محمرر اخیرین بکسر رائے اول بودند دو حروف از یک جنس بہم آمدند، واول ایشاں ساکن وثانی متحرک بحرکت واجب، اول را ساکن کردہ در دوم ادغام نمودند احمر یحمر محمر شد. **الابلقاق:** ابلق شدن اسپ وآں سپیدی باشد بارنگ دیگر. سوال: در "صحاح" و"صراح" و "قاموس" ترجمہ اش لفظ اسپ اعتبار نمودہ، در "تاج" ترک نمود، وجہ توفیق چیست؟ جواب: عدم اعتبار قید اسپ در "تاج" بنظر ماخذ ابلقاق ست کہ بلق بفتحتین وبلقہ بضم سیاہی وسفیدی، ودر آنجا خصوصیت اسپ نیست واعتبار قید مذکور در دیگر کتب بملاحظہ آنکہ استعمال بلق وابلقاق اکثر در اسپ باشد اگرچہ باصل وضع لغت معتبر نیست، پس اعتبار وعدم اعتبار قید مذکور بہر دووجہ مسطور درست باشد. (من توريق الشعب)

الادهيمام: سخت سیاہ شدن، ودر کتب معتبرہ لغت لفظ سخت نوشتہ، شاید مصنف بنظر خاصیت ایں باب کہ مبالغہ است لفظ سخت اعتبار نمود. سوال: بریں تقریر بایستی کہ در تمامی لغات، باب گذشتہ وایں، باب ودو، باب آیندہ اشارت بمعنی مبالغہ میکرد، کہ دریں ہر چہار باب نزد صرفیاں معنی مبالغہ مقرر است؟ جواب: از کتب معتبرہ لغت در بعض کلمات باب افعلال وافعیلال معنی مبالغہ معلوم می شود، ودر اکثرے نہ آری لزوم در سائر کلمات لازم، ودر باب افعیعال شاید بہ نسبت ہر دو باب مذکور ومعنی مبالغہ بیشتر باشد، ولیکن فی حد ذاتہ بیشتر نیست واز رضی مستفاد می شود کہ در افعوال معنی مبالغہ نہ باشد؛ زیراکہ معنی اِعْلَوَّطَ عَلَا گفتہ ومعنی اِجْلَوَّذَ أَسْرَعَ، وظاہر است کہ در علو وإسراع مبالغہ نیست. (توريق مختصر)

اِدْهَامَّ: بزیادت سہ حرف یک از آنہا الف قبل فاء، ویک الف میانِ عین، ولام وتکرار لام. (منہ قنوجی)

الاسمیرار: گندم گون شدن، الاکمیتات: **کمیت شدن اسپ**، الاشھیباب: سفید شدن اسپ، الاصحیرار: **خشک شدن نبات**، الاسحیرار: ہمراز شدن. **بدانکہ ایں باب لازم ست.**

باب ششم: بروزن افعیعال، چوں **الاِخْشِیْشَانُ**: سخت درشت شدن.

تصریفہ:

اِخْشَوْشَنَ يَخْشَوْشِنُ اِخْشِيْشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشِنٌ الأمر منه اِخْشَوْشِنْ والنهي عنه لاَ تَخْشَوْشِنْ.

الاِخْرِیْرَاقُ: دریدہ **شدن جامہ**، الاِخْلِیْلاَقُ: کہنہ **شدن جامہ**، الاِمْلِیْلاَحُ: **شور شدن آب**، الاِحْدِیْدَابُ: **کوز پشت شدن**. **بدانکہ ایں باب ہم لازم ست، ودر قرآن شریف نیامدہ است.**

باب ہفتم: بروزن اِفْعِوَّالُ، چوں الاِجْلِوَّاذُ: شتافتن شتر.

تصریفہ:

اِجْلَوَّذَ يَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا فَهُوَ مُجْلَوِّذٌ الأمر منه اِجْلَوِّذْ والنهي عنه لا تَجْلَوِّذْ

الاِخْرِوَّاطُ: چوب تراشیدن، **الاِعْلِوَّاطُ**: قلادہ در گردن شتر بستن، **یقال**: ....

کمیت: آنچہ رنگ سرخ سیاہ آمیز دارد، کذا فی "القاموس"، ودر "صراح" اسپ سرخ بال سیاہ دُم. **الاخشیشان**: اصلش اخشوشان بود، واو بکسرہ ما قبل یاء شد، اخشیشان گشت. **اخشوشن**: بزیادت سہ حرفِ الف قبل "فاء"، وواو میانِ "عین" و"لام" وتکرار عین. **اِجْلَوَّذَ**: بزیادت سہ حرفِ الف قبل فاء، وواو مشدد میان عین ولام. (من قنوجی)

الاِخْرِوَّاطُ: در کتب معتبرہ لغت بمعنی دراز کشیدن راہ، ودام منقلب گردیدہ بند شدن بر پائے شکار، وتیز گذشتن نوشتہ، نہ چوب تراشیدن کہ معنی خرط است مجرد اوست، شاید مصنف بتخییل موافقت مجرد کہ از خاصیت اکثر ابوابست معنی "چوب تراشیدن" گفتہ. **الاِعْلِوَّاطُ**: قلادہ بکسر گردن بند، در تمامی نسخ منشعب معنی اعلواط قلادہ در گردن شتر بستن مرقوم ست، وایں معنی در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، ودر "صحاح" گوید یقال: اعلوط البعير اعلواطا إذا تعلق بعنقه وعلاه، واعلوطني فلان لزمني، یعنی اعلواط دو معنی دارد: یکے گردن شتر گرفتہ بر پشت او سوار شدن. ودوم بر چسپیدن، ودر "صراح" ہمیں ترجمہ اعلواط نمودہ. (از توریق مختصرا) **یقال**: ایں محاورہ است یعنی یقال: اعلوط البعير إلخ ہرگاہ بیاویزد بگردنش گردن بند.

اِعْلَوَّطَ الْبَعِيْرَ إِذَا تَعَلَّقَ بِعُنُقِه قَلادَةً. **بدانکہ ایں باب ہم لازم است ودر قرآن شریف نیامدہ.**

باب ہشتم: بر وزن اِفَّاعُل، چوں الاِثَّاقُلُ: گراں بار شدن وخود را گراں بار ساختن.

تصریفہ:

اِثَّاقَلَ يَثَّاقَلُ اِثَّاقُلًا فَهُوَ مُثَّاقِلٌ الأمر منه اِثَّاقَلْ والنهي عنه لا تَثَّاقَلْ

الاِدَّارُكُ: **در رسیدن ودر رسانیدن، الاِسَّاقُطُ: میوہ از درخت افگندن،** الاِشَّابُهُ: **ہمشکل شدن،** الاِصَّالُحُ: **بایک دیگر آشتی کردن.**

باب نہم: بروزن اِفَّعُّل، چوں الاِطَّهُّرُ: پاک شدن.

تصریفہ:

اِطَّهَّرَ **يَطَّهَّرُ** اِطَّهُّرًا فَهُوَ مُطَّهِّرٌ الأمر منه اِطَّهَّر والنهي عنه لا تَطَّهَّرْ

الاِزَّمُّلُ: جامہ بر سر کشیدن، الاِضَّرُّعُ: زاری کردن، الاِجَّنُّبُ: دور شدن، الاِذَّكُّرُ: پند پذیرفتن ویاد کردن.

بدانکہ اصل باب افاعل وافعل، تفاعل وتفعل بودہ تارا ساکن کردہ بفاء بدل کردند وفاء را در فاء

لازم است: یعنی باعتبار اکثر وتعدیہ بسیار کمتر آمدہ. بروزن: بزیادت سہ حرف یک الف قبل "فاء" ویک میان "فاء" و"عین" وتکرار "فاء". الاِسَّاقُطُ: در کتب معتبرہ لغت مثل "صحاح" و"قاموس" وغیرہ. (من قنوجی) يَطَّهَّرُ: در مضارع معروف مزید ثلاثی ورباعی باہمزہ وصل کہ برائے باب باشد علامت مضارع بفتح باشد وما قبل حرف اخیر بکسر ودر آنکہ الف وصل بعد ادغام برائے تعذر ابتداء بسکون آید ما قبل حرف اخیر نیز بفتح باشد چنانکہ سابق معلوم شد دریثاقل ویطهر چناں است وتفصیلش می آید. الاِزَّمُّلُ: جامہ بر سر کشیدن، ودر "تاج" گفتہ: التزمل خویشتن را در جامہ پیچیدن، ودر "قاموس" آوردہ تَزَمَّلَ تَلَفَّفَ، ودر "صراح" معنی تَلَفَّفَ جامہ در خود پیچیدن نوشتہ، پس معنی مرقوم کتاب در کدامی کتاب معتبر شاید بملاحظہ مصنف رحمہ اللہ گذشتہ باشد. اصل باب افاعل: سوال: باب تفاعل وتفعل را اقرار دادن اصل باب افاعل وافعل بے اصل محض است؛ زیراکہ فاء وعین ولام نزد صرفیاں برائے وزن دریں کلمات مقرر ست تا اصلی را از زائد ممتاز کنند، پس بودن یک کلمہ کہ دراں فاء وعین ولام باشد اصل وبودن دیگرے کہ دراں نیز ہمیں حروف باشند فرع، وابدال تا بفاء ادغام فاء در فاء معنی چیست؟ =

ادغام نمودند از جهت مجانست در مخرج، پس ہمزہ وصل مکسور در اول او در آوردند تا ابتدا بسکون لازم نیاید اِفَّاعُلُ و اِفَّعُّلُ شد. اماآنکه در والف وصل در نیاید آنرا پنج باب است:

باب اول: بروزن اِفعال چوں الإکْرَامُ گرامی کردن.

تصریفه:

أَكْرَمَ يُكْرِمُ إِكْرَامًا فَهُوَ مَكْرِمٌ وَأُكْرِمَ يُكْرَمُ إِكْرَامًا فَهُوَ مُكْرَمٌ الأمر منه أَكْرِمْ والنهي عنه لاَ تَكْرِمْ.

الإسلام: مسلمان شدن و گردن نهادن بطاعت، الإذهاب: بردن، الإعلام: آشکارا کردن، الإکمال: تمام کردن.

بدانکه ہمزہ امر حاضرایں باب وصلی نیست، بلکہ ہمزہ قطعی ست که حذف کرده شده است از .. تا علم مختلف باب نشود

= جواب: از اول مراد از قول اصل باب افاعل وافعل إلخ آنکه اصل کلماتیکه ازیں دو باب آمده کلماتی است که از باب تفاعل وتفعل است، نه اینکه باب افاعل وافعل فرع است و باب تفاعل وتفعل اصل تا ایراد مزبور وارد شود، واز ثانی مراد ابدال تاء بفاء در ادغام فاء در فاء ابدال تا بجنس فاء وادغام جنس فاء در جنس فاء ست.

أکرم: بزیادت یک حرف یعنی ہمزہ قطعی قبل فاء. وصلی نیست: که ماقبل را بما بعد وصل نماید، بلکه قطعی است که ماقبل را از مابعد منقطع می سازد. سوال: وجه تخصیص ہمزہ قطعی بامر حاضر چیست؛ زیراکه در تمامی صیغہائے ایں باب ہمزہ قطعی است اگر چه در بعضے تقدیری باشد؟ جواب: در امر حاضر سائر ابواب سابق که دراں بعد حذف علامت مضارع فاء ساکن مانده ہمزہ وصل آمده، بنابرآں در ینجا ہم توہم می شد که در امر حاضر ایں باب ہم ہمزہ وصل باشد برائے دفع ایں وہم تخصیص امر حاضر فرمود.

سوال: امر حاضر عام است ازینکه معروف باشد یا مجهول، وہمزہ قطعی در معروف حاضر باشد نه مجهول، پس قید معروف ضروری چرا ترک فرمود؟ جواب: گفتگو در امرے ست که دراں بعد حذف علامت مضارع ہمزہ آمده باشد، وآں حاضر معروف باشد وبس، وامر حاضر مجهول مثل امر غائب ومتکلم در حقیقت مضارع است که لام مکسور در امر جازم مثل لم براں داخل شده، پس ذکر معروف تطویل لاطائل وتحصیل حاصل بود، لهذا نه فرمود. سوال: وجه تخصیص فتحه بہمزہ قطعی وکسره وضمه بوصلی چیست؟ جواب: فتحه در حرکات خفیف ست وکسره وضمه ثقیل، وہمزہ در تلفظ بنسبت وصلی بسیار آید؛ زیراکه قطعی در درج کلام نیفتد، ووصلی ساقط شود، پس خفیف بچیزے که بسیار آید، وثقیل باآنکه کمتر آید مناسب باشد. =

مضارع او یعنی تُکْرِمُ کہ در اصل تُأَکْرِمُ بودہ است از برائے موافقت أُکْرِمُ کہ در اصل أُأَکْرِمُ بودہ است، ہمزہ ثانی از جہت اجتماع ہمزتین افتاد أُکْرِمُ شد.

باب دوم: بر وزن تفعیل چوں التصریف گردانید.

تصریفہ:

صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيْفًا فَهُوَ مُصَرِّفٌ وَصُرِّفَ يُصَرَّفُ تَصْرِيْفًا فَهُوَ مُصَرَّفٌ الأمر منه صَرِّفْ والنهي عنه لا تُصَرِّفْ.

التَّكْذِيْبُ وَالْكِذَّابُ: کسے را دروغ زن داشتن، التقدیم: پیش شد و پیش کردن، التمکین: جائے دادن، التعظیم: بزرگ داشتن، التعجیل: شتابی کردن.

باب سوم: بر وزن تَفَعُّلٌ چوں التَّقَبُّلُ: پذیرفتن.

تصریفہ:

تَقَبَّلَ يَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مَتَقَبِّلٌ وَتُقُبِّلَ يُتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً فَهُوَ مُتَقَبَّلٌ الأمر منه تَقَبَّلْ والنهي عنه لاَ تَقَبَّلْ. (بیک تاء)

= سوال: بریں تقدیر مثل ابواب سابق کہ حرکت ہمزہ ہائے مصادر آنہا تابع حرکت ہمزہ ماضی باشد بایستی کہ افعال مصدر بفتح الف بودے؟ جواب: اگر افعال بفتح الف بودے ملتبس بوزن جمع گشتی، وآں زشت ست.

ہمزہ ثانی: از جہتِ اجتماع ہمزتین افتاد وجوبا بر خلاف قیاس؛ زیرا کہ قاعدہ أومل در اصل أءمل بود مقتضی افعال ابدال ہمزہ ثانی بواو است. تفعیل: سوال: سبب آوردن باب تفعیل بعد باب افعال چیست؟ جواب: شرکت ہر دو در اکثر خاصیتہا مثل: تعدیہ وتصییر وسلب وصیرورت، وزیادت یک حرف وموافقت در مضارع معروف در ضم علامت مضارع وکسرہ ما قبل آخر.

صَرَّفَ: بزیادت یک حرف وآں تکرار عین ست.

دروغ زن: دروغ گو ودروغ زن در فارسی بیک معنی ست شیخ سعدی شیرازی می فرماید، شعر:

تو کہ در بند خویشتن باشی عشق بازی دروغ زن باشی

(توریق)

التَّفَكُّهُ: میوہ خوردن، التَّلَبُّث: درنگ کردن، التَّعَجُّلُ: شتافتن، التَّبَسُّمُ: دندان سفید کردن.
والتمکث أیضا
بدانکہ در باب تَفَعُّل وتَفاعُل وتَفَعْلُل ہر جاکہ دو تاء در اول کلمہ بہم آیند روان باشد کہ یک تارا حذف کنند.

باب چہارم: بروزن مُفَاعَلَة چوں الْمُقَاتَلَةُ وَالْقِتَالُ: بایکدیگر کارزار کردن.
آپس میں لڑنا جھگڑنا

تصریفہ:

قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالاً فَهُوَ مُقَاتِلٌ وَقُوْتِلَ يُقَاتَلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالاً فَهُوَ مُقَاتَلٌ الأمر منه قَاتِلْ بزیادت الف میان فاء وعین والنهي عنه لا تُقَاتِلْ.

الْمُعَاقَبَةُ وَالْعِقَابُ: بایک دیگر عذاب کردن، الْمُخَادَعَةُ وَالْخِدَاعُ: فریفتن، الْمُلاَزَمَةُ ...

التعجل: شتافتن وشتاب کردن ہر دو آمدہ، ودریں جا مراد ثانی ست چہ در "شمس العلوم" گفتہ: تعجل أي عجل، قال الله تعالى: ﴿فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلا إِثْمَ عَلَيْهِ﴾ (البقرة:٢٠٣) ويقال: تعجل منه كذا أي أخذه عاجلا یعنی دو معنی دارد یکے شتاب کردن، ودیگر از کسے چیزے شتاب گرفتن، وہمیں دو معنی در "تاج" نیز مذکور ست؛ زیراکہ دراں می گوید: التَّعَجُّلُ: شتافتن وشتاب شدن. (توریق)

التبسم: بزیادت دو حرف، "تاء" قبل "فاء" وتکرار "عین". سفید کردن: چناں خندیدن کہ زیادہ از سفیدی دندان ظاہر نہ شود، درارد و مسکرانا گویند. ہر جاکہ: یعنی در مضارع ونہی معروف؛ زیراکہ در مجہول اگر تائے اول حذف شود التباس بمعروف لازم آید، واگر دوم ساقط گردد بمضارع مجہول باب تفعیل ودر تفعل ومفاعلة در تفاعل وفعللة در تفعلل، وملحق بدحرج در ملحق بتدحرج ملتبس شود، وایں روانیست. (اصول)

یک تاء را: یک تاء راحذف کنند بحذف جائز قیاسی مطرد؛ زیراکہ درآمدن دو تا متوافق الحرکۃ پیہم بر زبان عرب ثقیل است. (شرح اصول) بایک دیگر عذاب کردن: باب مفاعلت اگرچہ برائے مشارکت ست، لیکن در لغات چند معنی مشارکت نیست، ومعاقبہ منجملہ ہماں لغات است چوں عاقبت اللص معنے عذاب کردم وزد را، پس از دیاد لفظ بایک دیگر کہ دلالت بر معنی مشارکت می نماید شاید کہ سہو ناسخ باشد.

فریفتن: بکسر تین بمعنی فریب دادن، کذا فی "الکشف" ودر آیۃ کریمہ: ﴿إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ﴾ (النساء:١٤٢) خداع بمعنی ظاہر کردن خلاف فی القلب است، بداں جہت کہ منافقان کفر پنہاں داشتند وایمان آشکارا کردند.

وَاللِّزَامُ: باہم لازم گرفتن، الْمُبَارَكَةُ: برکت گرفتن بخدائے عزوجل یا بکسے یا بچیزے.
ای پیوستہ بودن باچیزے
باب پنجم: بروزن تَفَاعُلٌ چوں التَّقَابُلُ بایک دیگر روبرو شدن.

تصریفہ:

تَقَابَلَ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وَتُقُوْبِلَ يَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابَلٌ الأمر منه تَقَابَلْ والنهي عنه **لَا تَقَابَلْ**.

التَّخَافُتُ: بایک دیگر سخن پنہاں گفتن، التَّعَارُفُ: بایک دیگر شناختن، التَّفَاخُرُ: بایک دیگر فخر کردن.
یعنی بازیدن

اما رباعی نیز بر دو گونہ است: یکے مجرد کہ درو حرف زائد نباشد. دوم: **منشعب** کہ درو حرف زائد ہم باشد. اما آنکہ درو حرف زائد نباشد آنرا **یک باب ست**، وایں باب **لازم** ومتعدی نیز آمدہ ست.

باب اول: بروزن فعللة چوں البَعْثَرَةُ: برانگیختن.

لا تقابل: ازینجا یک تا بسبب اجتماع دو تا بموجب قاعدہ بالا ساقط گردید. **منشعب**: در بعضے نسخ منشعب کہ لفظ منشعب بتاء ست ظاہرا سہو قلم ناسخ باشد؛ چراکہ زیادتِ تاء وجہے ندارد. (توریق)

یک باب ست: آں رایک باب است. سوال: برائے رباعی مجرد وجہے بودن یک باب چیست؟ جواب: در رباعی مجرد بسبب کثرت حروف کہ موجب ثقل ست فتحات راکہ موجب خفت ست اختیار کردند، لیکن چوں توالی اربع حرکات در کلام ایشاں بسبب ثقل ممنوع است برائے دفع ایں محذور سکون حرف ثانی اختیار کردند، وباقی حروف رابر فتحہ گذاشتند بریں تقدیر برائے رباعی جز یک وزن نباشد مختصرا. (توریق) **لازم**: ودر بعضے از نسخ کہ لازمی بیائے نسبت است ظاہرا سہو قلم ناسخ ست؛ زیراکہ فعل خود لازم مے باشد نہ ایں کہ نسبت بہ لازم دارد. **باب اول**: چوں رباعی را سوائے یک باب بابے دیگر نیست، پس "اول" گفتن درست نہ باشد؛ زیراکہ اول لااقل ثانی راخواہد، وہرگاہ ثانی نباشد اول ہم نہ باشد؛ زیرا چہ اولیت وثانویت از مفہومات اضافہ است، پس صواب آں بود کہ بجائے قول "باب اول" بروزن فعللہ وآں فعللہ ست می فرمود. (توریق)

تصریفه:

بَعْثَرَ يُبَعْثِرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثِرٌ وَبُعْثِرَ يُبَعْثَرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثَرٌ الأمر منه بَعْثِرْ والنهي عنه لاَ تُبَعْثِرْ

الدَّحْرَجَةُ: بسیار گردانیدن، الْعَسْكَرَةُ: لشکر ساختن، الْقَنْطَرَةُ: پل بستن، الزَّعْفَرَةُ: رنگ کردن بزعفران.

اما رباعی منشعب که درو حرف زائد باشد آں نیز بر دو گونه است: یکے آنکه درو ہمزہ وصل نباشد، ودیگر آنکه درو ہمزہ وصل باشد، اما آنکه درو ہمزہ وصل (اے دو قسم است) نباشد نیز یک باب است، وایں باب لازم است، ودر قرآن شریف نیامده است.

باب اول: بروزن تَفَعْلَلَ چوں التَّسَرْبُلُ پیراہن پوشیدن.
در لغت آمده تسربل أي لبس السربال

تصریفه:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلًا فَهُوَ مُتَسَرْبِلٌ الأمر منه تَسَرْبَلْ والنهي عنه لا تَتَسَرْبَلْ بزیادت تا قبل فاء وبیک تاء ہم درست است

التَّبَرْقُعُ: برقع پوشیدن، التَّمَقْهُرُ: مقهور شدن، التَّزَنْدُقُ: زندیق شدن، التَّبَخْتُرُ: ....

يبعثر: بضم علامت مضارع وکسره ماقبل حرف اخیر مضارع معروف. **التسربل:** در لغت آمده تسربل أي لبس السربال.
التبرقع: برقعه بضم باء وقاف ہر دو، وبفتح قاف نیز جامه ایست که زن روئے خود بآں پوشد، کذا فی "شمس العلوم" ودر "صراح" روئے بند زنان وستور. (توریق)
التمقهر: ودر بعضے از نسخ بجائے آں التَّغَشُّمُ بتشدید میم واقع است، ایں ہر دو لغت اولا در کتب معتبره لغت یافته نمی شود، واگر یافته شدندے از ملحقات دَحْرَجَ بودندے نه از تَدَحْرَجَ که رباعی مزید است زیراکه در رباعی مزید فقط تازائد باشد، وایں جا میم در اول یکے، واخیر دوم نیز زائدست که مجردش قهر وغشم است آرے اگر بجائے التغشم التغشمر بمعنی به قہر گرفتن چیزے را، وخشم گرفتن بودے بر جا نمودے. **زندیق:** بالکسر جماعتے است از مجوس که باری تعالی را دو گویند وغیره وغیره. (منه)
التبختر: بناز وانداز خرامیدن، خرامیدن خود باناز رفتن را گویند، چنانکه در "مؤید الفضلاء" و"فرہنگ رشیدی" مصرح ست، پس بازدیاد لفظ "ناز" حاجت نباشد، مگر آنکه بمعنی خرامیدن راااز ناز مجرد نمایند، وبمعنی مطلق رفتن گویند، وایں تجرید فیما بین آنها بسیار شائع وذائع است. بریں تقدیر لفظ "باناز" زائد از حاجت وبیکار نباشد. (توریق الشعب حکیم محمد عسکری قنوجی)

بناز خرامیدن. اماآنکہ درو ہمزہ وصل درآید آنرادو باب ست، وآن ہر دو باب لازم ست.

باب اول: بروزن اِفْعِنْلَال، چوں الاِبْرِنْشَاقُ: شاد شدن.

تصریفہ:

اِبْرَنْشَقَ يَبْرَنْشِقُ اِبْرِنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشِقٌ الأمر منه اِبْرَنْشِقْ والنهي عنه لا تَبْرَنْشِقْ

الاِحْرِنْجَامُ: جمع شدن، الاِبْلِنْدَاحُ: فراخ شدن جائگاہ، الاِسْلِنْطَاحُ: برقفا خفتن، وبراوافتادن

الاِعْرِنْكَاسُ: سیاہ شدن موئے. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامدہ است.

باب دوم: بروزن اِفْعِلَّال چوں الاِقْشِعْرَارُ: موئے برتن خاستن. وگردآمدن

تصریفہ:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ الأمر منه اِقْشَعِرَّ اِقْشَعِرِّ اِقْشَعْرِرْ والنهي عنه لا تَقْشَعِرَّ لا تَقْشَعِرِّ لا تَقْشَعْرِرْ.

الاِقْمِطْرَارُ: سخت ناخوش شدن، الاِشْفِتْرَارُ: پراگندہ شدن، ....

الابرنشاق: شاد شدن، ودر "قاموس" سوائے ایں معنی دو معنی دیگر نوشتہ شگوفہ آوردن وشگوفہ داشدن. الاعرنکاس: بعین ورائے مہملتین ونون ساکن، ودر بعضے نسخ بجائے سیاہ شدہ موئے سیاہ شدہ چیزے نوشتہ، وایں سہو ناسخ است؛ زیراکہ معنی اعرنکاس سیاہ شدن چیزے نیست، بلکہ خاص ست بموئے، چنانکہ در کتب معتبرہ لغت مصرح است. (توریق الشعب)

الاقشعرار: بزیادت الف قبل فاء وتکرار لام. موئے برتن: ومعنی لرزیدن جلد ہم آمدہ است چنانکہ در "قاموس" گوید: اقشعر جلده أخذته قشعريرة أي رعدة انتهى. ورعدة بکسر رالرزہ را گویند، وازینجاست کہ در تفسیر "مواہب علیّہ" ذیل آیت کریمہ: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر:۲۳) یعنی مے لرزد پوست بر تنہائے آنانکہ مے ترسند از پروردگار خود ترجمہ نمودہ. (توریق الشعب مع زیادة)

اقشعر: بزیادت الف قبل فاء ونون میان عین ولام اول. ناخوش شدن: بنابرآنچہ در "صراح" ست، ودر "تاج المصادر" و"شمس العلوم" بمعنی سخت شدن روز وبگریختن، وفراہم آمدن یکے بالائے دیگرے ترجمہ تراکم وتافتن کژدم دم راوجمع کردن کژدم نفس خود رابرائے نزدیکی جستن یکے نوشتہ، وجہ توفیق در معنی مرقوم منشعب موافق "صراح" ومعنی اول مرقوم "تاج" و"شمس العلوم" ایں کہ ظاہرا سختی روز جزاء در ناخوشی نباشد، لہذا سخت شدنِ روز راسخت ناخوش شدن تعبیر فرمودہ است.

الازْمِهْرَارُ: **سرخ شدن چشم**، الاِسْمِهْرَارُ: **سخت شدن خار**، الاِشْمِخْرَارُ: **بلند شدن**. **بدانکه** دراز شدن
ایں باب در قرآن شریف آمده ست، کما قال الله تعالی: ﴿تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ﴾ (الزمر:٢٣).

اما ثلاثی منشعب که ملحق برباعی است نیز بر دو گونه است: یکے آنکه ملحق برباعی مجرد باشد، ودوم آنکه ملحق برباعی مجرد نباشد، اما آنکه ملحق برباعی مجرد باشد آنرا هفت باب ست.

باب اول: بروزن فَعْلَلَة بتکرار اللام چوں الْجَلْبَبَةُ: **چادر پوشیدن**.

تصریفه:

جَلْبَبَ **يُجَلْبِبُ** جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلْبِبٌ وَجُلْبِبَ يُجَلْبَبُ جَلْبَبَةً فَهُوَ مُجَلْبَبٌ الأمر منه جَلْبِبْ والنهي عنه لا تُجَلْبِبْ.

الشَّمْلَلَةُ: **شتافتن**، **وليس** هذا الباب في القرآن.

باب دوم: بروزن فَعْنَلَةٌ بزيادة النون بين العين واللام چوں **القَلْنَسَةُ**: **کلاه پوشیدن** ......

سرخ شدن چشم: یعنی از خشم؛ زیراکه در "قاموس" چار معنی نوشته: درخشیدن ستاره، سرخ شدن چشم از خشم، ترش کردن روئے، سخت شدن سرما. **چادر پوشیدن**: بمعنی لازم بنابرآنچه دراکثر نسخ واقع ست وآں درست نمی نماید بلکه متعدی است چنانکه از "قاموس" معلوم می شود؛ زیراکه در "قاموس" تَجَلْبَبَ را مطاوع جَلْبَبَ می آرد، ومی گوید: جَلْبَبْتُهُ فَتَجَلْبَبَ، ومعنی "تجلبب": چادر پوشیدن ست چنانکه مے آید پس معنی جلببته چادر پوشانیدن باشد. **یجلبب**: بضم علامت مضارع وکسرۂ ما قبل آخر چنانکه مسبوق شد. (منه) **شتافتن**: دریں جا بمعنی شتاب کردن ترجمه اواسراع ست نه بمعنی دویدن؛ زیراکه شمس العلوم مے گوید: الشَّمْلَلَةُ الإسراع، ومنه ناقة شملال أي سريعة، ودرترجمه "قاموس" می گوید: شَمْلَلَ دامن برزد وسرعت نمود. (توریق)
ولیس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. **القلنسة**: کلاه پوشیدن در تمام نسخ موجوده منشعب لفظ "پوشیدن" که مطاوع پوشانیدن ست واقع شده، وایں معنی خلاف کتب معتبره لغت ست، پس معنی که مصنف نوشته معلوم نیست که از کجا آورده، همچنیں در معنی جوربة وسرولة وخيعلة پاتتابه پوشیدن وازار پوشیدن وپیراهن بے آستین پوشیدن که معانی لازم باشد مے نویسد، چنانکه مے آید، لیکن در کتب معتبره لغت متعدی یافته می شود.

تصریفه:

قَلْنَسَ يُقَلْنِسُ قَلْنَسَةً فَهُوَ مُقَلْنِسٌ وَقُلْنِسَ يُقَلْنَسُ قَلْنَسَةً فَهُوَ مُقَلْنَسٌ الأمر منه قَلْنِسْ والنهي عنه لا تُقَلْنِسْ.

وليس في القرآن.

باب سوم: بروزن فَوْعَلَةٌ بزيادة الواو بين الفاء والعين چوں **الْجَوْرَبَةُ: پاتابہ پوشیدن.**

تصریفه:

جَوْرَبَ يُجَوْرِبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرِبٌ وَجُوْرِبَ يُجَوْرَبُ جَوْرَبَةً فَهُوَ مُجَوْرَبٌ الأمر منه جَوْرِبْ والنهي عنه لا تُجَوْرِبْ.

الْحَوْقَلَةُ: سخت پیر شدن، وليس في القرآن.

باب چہارم: بروزن فَعْوَلَةٌ بزيادة الواو بين العين واللام چوں **السَّرْوَلَةُ: ازار پوشیدن.**

تصریفه:

سَرْوَلَ يُسَرْوِلُ سَرْوَلَةً فَهُوَ مُسَرْوِلٌ وَسُرْوِلَ يُسَرْوَلُ سَرْوَلَةً فَهُوَ مُسَرْوَلٌ الأمر منه سَرْوِلْ والنهي عنه لا تُسَرْوِلْ.

وليس: یعنی نیست ایں باب در قرآن مجید. الجوربة: در "تاج" گفتہ: الْجَوْرَبَةُ جورب پوشانیدن. الحوقلة: سخت پیر شدن، ودر "تاج" گفتہ: الْحَوْقَلَةُ وَالْحِيْقَالُ: سخت پیر شدن وعاجز شدن از جماع ظاہر ادو معنی باشد مر حوقلہ راکہ یکے ازاں مصنف رحمہ اللہ نوشتہ، وتمامی معانی لغت نوشتن ضرور نیست ویحتمل کہ مجموع یک معنی باشد یعنی عاجز شدن از جماع بسبب پیری، چناں کہ ایں معنی از عبارت "صحاح" و"شمس العلوم" بفہم ظاہر تر باشد. وليس: ونیست ایں باب در قرآن مجید. السرولة: ازار پوشیدن، وفی "التاج" ازار پوشانیدن، قال في "شمس العلوم": سرولته أي ألبسته السراويل، والسراويل أعجمية والجمع السراويلات، یعنی لفظ "سراویل" عربی الاصل نیست عجمی ست، وجمع او سراویلات است، ودر "صراح" گفتہ: سراویل ازار مذکر ومؤنث ہر دو آمدہ، واحد سراویلات است، يقال: سرولته فتسرول، یعنی ازار پوشانیدم اوراپس ازار پوشید. (توریق الشعب).

الْجَهْوَرَةُ آواز بلند کردن، **وليس** في القرآن.

باب پنجم: بروزن فَيْعَلَةٌ بزيادة الياء بين الفاء والعين چوں **الْخَيْعَلَةُ**: پیراہن بے آستین پوشیدن.

تصریفہ:

خَيْعَلَ يُخَيْعِلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعِلٌ وَخُوْعِلَ يُخَيْعَلُ خَيْعَلَةً فَهُوَ مُخَيْعَلٌ الأمر منه خَيْعِلْ والنهي عنه لا تُخَيْعِلْ.

الْهَيْمَنَةُ: گواہ شدن. **يقال**: إن الهاء فيه مبدلة من الهمزة. **الصَّيْطَرَةُ**: برگماشتہ شدن، **وجاء** في القرآن كما قال الله تعالى: ﴿لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ﴾ (الغاشية:٢٢). **بدانکہ** خُوْعِلَ در اصل خُيْعِلَ بود، از جہت ضمہ ما قبل یاء واو گشت، خُوْعِلَ شد.

باب ششم: بر وزن فَعْيَلَةٌ بزيادة الياء بين العين واللام، چوں الشَّرْيَفَةُ: **افزونی** بر گہائے کشت بریدن.

تصریفہ:

شَرْيَفَ يُشَرْيِفُ شَرْيَفَةً فَهُوَ مُشَرْيِفٌ وَشُرْيِفَ يُشَرْيَفُ شَرْيَفَةً فَهُوَ مُشَرْيَفٌ الأمر منه شَرْيِفْ والنهي عنه لا تُشَرْيِفْ.

وليس: ونیست ایں باب در قرآن مجید. **الخيعلة**: پیراہن بے آستین پوشانیدن. ودر "تاج" گفتہ: پیراہن بے آستین پوشانیدن. ودر "صراح" گفتہ: خَيْعَلَ پیراہن بے آستین خیعلة پوشانیدن آں، ازیں ہمہ معلوم شد کہ بجائے پوشیدن پوشانیدن باید. **يقال**: گفتہ می شود بدرستیکہ ہاء در "هيمنه" بدل ہمزہ آمدہ است. در "شمس العلوم" مے گوید: کہ قائل ایں قول محمد بن یزید است، چوں ایں قول پسندیدہ مصنف نیست، لہٰذا از لفظ يقال صیغہ مجہول کہ برائے تمریض مے آید اشارت بضعف آن مے فرماید نزدش ایں ہاء اصلی است. (ت) **الصيطرة**: بصاد مملة موافق اکثر نسخ، ودر بعضے بسین است، ومعنی ہر دو یکے است.

وجاء: یعنی در قرآن مجید آمدہ ست چنانکہ فرمود خدائے تعالی: نیستی بر ایشاں گماشتہ شدہ. **بِمُصَيْطِرٍ**: بصاد وسین ہر دو آنرا گویند کہ برگماشتہ باشند اورا بر کسے تا مطلع ومتعہد احوال او باشد، واعمال وافعال او را نگاشتہ باشد ماخوذ است از سطر بمعنی نوشتن.

الْجَزْيَلَةُ زراندودن، **وليس في القرآن.**

باب ہفتم: **بر وزن** فَعْلاةٌ بزيادةالألف المبدلة من الياء بعد اللام **چوں:** القَلْسَاةُ **كلاه پوشيدن اصله** قَلْسَيَةٌ **فانقلبت** الياء ألفا لتحركها وانفتاح ما قبلها.

تصریفہ:

قَلْسَى يُقَلْسَى قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسٍ وَقُلْسِيَ يُقَلْسَى قَلْسَاةً فَهُوَ مُقَلْسًى الأمر منه قَلْسِ والنهي عنه لا تُقَلْسِ.

الْجَعْبَاةُ: **افگندن، وليس في القرآن.** يُقَلْسِيْ در**اصل** يُقَلْسِيُ بود ضمہ، بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند يُقَلْسِيْ شد، مُقَلْسٍ در **اصل** مُقَلْسِيٌ بود، ضمہ بر یاء دشوار داشتہ ساکن کردند، التقائے ساکنین شد میان یاء وتنوین، یا افتاد مُقَلْسٍ شد، وقُلْسِيَ بر **اصل** خودست، يُقَلْسَى در **اصل** يُقَلْسَيُ بود یاء متحرک ماقبلش مفتوح **یاء الف گشت** يُقَلْسَى شد، مُقَلْسًى در **اصل** مُقَلْسَيٌ بود یاء را از جہت فتحہ ما قبل بالف بدل کردند، التقائے ساکنین شد میان الف وتنوین، الف افتاد مُقَلْسًى شد، قَلْسِ در **اصل** قَلْسِيْ بود، یاء بعلامت جزمی افتاد قَلْسِ شد، لاَ تُقَلْسِ در **اصل** لاَ تُقَلْسِيْ بوده است، اینجا نیز یاء بعلامت جزمی افتاد لاَ تُقَلْسِ شد.

الجزيلة: در کتب معتبرہ لغت بجیم ورائے مہملہ یافتہ می شود بمعنی بردن وبرداشتن، در "قاموس" گوید: جزيل التراب سفاه بيده یعنی برد یا گل بر داشت بدست خود، نہ بزائے معجمہ بمعنے زر اندودن چنانکہ در کتاب است شاید بزائے معجمہ بمعنی زراندودن در نظر مصنف گذشتہ باشد. **وليس في القرآن:** ونیست ایں باب در قرآن شریف. (مولوی محمد عسکری)

كلاه پوشيدن: دریں جاہم بجائے پوشیدن پوشانیدن باید، ووجہش مکرر گذشت.

فانقلبت: یعنی بسبب متحرک بودنش وفتحہ ماقبل خود بالف بدل گردید. (قنوجی) **وليس في القرآن:** ونیست ایں باب در قرآن مجید. **ياء الف گشت:** اورا بالف بدل کردند. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ)

اماآنکه **ملحق**.بر باعی منشعب باشدآں نیز.بر دو **گونہ** ست: یکے آنکہ **ملحق** بہ تَـدَحْرَجَ باشد، دوم آنکہ **ملحق** بہ اِحْرَنْجَمَ باشد، اماآنکہ **ملحق** بہ تَدَحْرَجَ باشدآنرا ہشت باب ست.

باب اول: بروزن تَفَعْلُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء وتكرار اللام، **چوں** التَّجَلْبُبُ: **چادر پوشیدن.**

تصریفہ:

تَجَلْبَبَ يَتَجَلْبَبُ تَجَلْبُبًا فَهُوَ مُتَجَلْبِبٌ الأمر منه تَجَلْبَبْ والنهي عنه **لا تَجَلْبَبْ**

التَغَبْرُرُ: **گردآلوده شدن**، وليس في القرآن.

باب دوم: **بر وزن** تَفَعْنُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء، والنون بين العين واللام، **چوں** التَّقَلْنُسُ: **کلاه پوشیدن.**

تصریفہ:

تَقَلْنَسَ يَتَقَلْنَسُ تَقَلْنُسًا فَهُوَ مُتَقَلْنِسٌ الأمر منه تَقَلْنَسْ والنهي عنه لا تَتَقَلْنَسْ

وليس في القرآن.

باب سوم: **بر وزن** تَمَفْعُلٌ بزيادة التاء والميم قبل الفاء، **چوں** **التَّمَسْكُنُ**: **حالت خواری پیدا کردن.**

بردوگونہ: اے.بر دو نوع است. لا تَجَلْبَبْ: بحذف یک تاء ہم درست است وہم چنیں در ابواب آئندہ. التَغَبْرُرُ: در بعضے از نسخ بجائے التغبرر التصعبب: گراں شدن، ودر بعضے التصغرر: گردآلودہ شدن، ودر بعضے التمعـــرر آلودہ شدن واقع ست، وہمہ درست نیست؛زیراکہ اولین در کتب معتبرہ لغت یافتہ نمی شود، وثالث.بر تقدیر ثبوت رباعی مزید ست نہ ثلاثی ملحق.بر باعی. (توریق الشعب.تغییر) التَّمَسْكُنُ: حالت خواری پیدا کردن، ودر بعضے نسخ معنی آں مسکین شدن ودر بعضے بجائے خویش بودن، ودر بعضے در جائے قرار گرفتن، وہر سہ درست است؛زیراکہ مسکین آنست کہ ہیچ ندارد، یاآنچہ .باو کافی بود نداشتہ .باشد، یاآنکہ اورافقراز حرکت وقوت باز داشتہ باشد وخوار وحقیر، پس معنی سوم مسکین ملزوم بجائے خویش بودن در جائے قرار گرفتن است. (التوریق)

تصریفه:

تَمَسْكَنَ يَتَمَسْكَنُ تَمَسْكُنًا فَهُوَ مُتَمَسْكِنٌ الأمر منه تَمَسْكَنْ والنهي عنه لا تَتَمَسْكَنْ

التَّمَنْدُلُ: **مسح کردن دست بمندیل**، يقال: **تمندل** الرجل إذامسح بيده **المنديل**. **اعلم** أن هذا الباب **شاذ**، بل من قبيل الغلط على توهم الميم أصلا.

باب چہارم: بر وزن تَفَعْلَةٌ بزيادة التاء قبل الفاء وبعد اللام، **چوں** التعفرة: **عفریت شدن يقال:** تعفرت الرجل إذا صار عفريتا أي خبيثا.

تصریفه:

تَعَفْرَتَ يَتَعَفْرَتُ تَعَفْرُتًا فَهُوَ مُتَعَفْرِتٌ الأمر منه تَعَفْرَتْ والنهي عنه لاَ تَتَعَفْرَتْ

اعلم أن **هذا المثال** غريب، وليس في القرآن.

باب پنجم: بر وزن تَفَوْعُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين الفاء والعين، **چوں** التَّجَوْرُبُ: **پاتابہ پوشیدن.**

تمندل: گفتہ می شود: تمندل الرجل وقتے کہ مسح کند مرد بدست خود مندیل را. (منہ) **المنديل:** بمعنی دستار خواں وہر چہ بوے مسح کردہ شود. **اعلم:** بدانکہ بتحقیق ایں باب خلاف استعمال است، بلکہ از قبیل غلط ست بر تقدیر وہم کردن میم از حروف اصلی، یعنی وہم کردن میم را فاء کلمہ، وحالانکہ آں زائد ست. سوال: وجہ شذوذ ایں باب چیست؟ جواب: بودن الحاق در اول کلمہ؛زیراکہ الحاق در آخر کلمہ باشد چنانکہ در کلام مصنف قریب تر می آید. سوال: وجہ توہم کردن میم اصلی چیست؟ جواب: نہ بودن زیادت حرف در اول کلمہ برائے الحاق. سوال: از باب غلط چراست بااینکہ تمندل وتمدرع بمعنی درع پوشیدن، وتمغفر بمعنی مغفور چیدن، وتمنطق بمعنی منطقہ بستن، وتمسلم بمعنی نامیدہ شدن بہ مسلم در کلام عرب آمدہ ست. جواب: لغات مذکورہ در کلام فصحاء بدون میم آمدہ اند، ومعتبر کلام فصحاء است. (منہ)

شاذ: زیراکہ الحاق در اول کلمہ نباشد واینجا در اول کلمہ واقع شد. (منہ قنوجی عم فیضہ) **عفریت شدن:** عفریت بالکسر بغایت رسانیدہ ہر چیز ومرد در گذرندہ در امور ورسا، ومبالغہ کنندہ دراں وزیرک، ودیو قوی ہیکل، ومرد خبیث، وسخت کربز. **يقال:** گفتہ می شود: تعفرت الرجل ہرگاہ عفریت شود یعنی خبیث. **هذا المثال:** بدانکہ تحقیق ایں مثال نادرست ونیست در قرآن مجید.

تصریفہ:

تَجَوْرَبَ يَتَجَوْرَبُ تَجَوْرُبًا فَهُوَ مُتَجَوْرِبٌ الأمر منه تَجَوْرَبْ والنهي عنه لاَ تَتَجَوْرَبْ

التَّكَوْثُرُ بسیار شدن، وليس في القرآن.

باب ششم: بروزن تَفَعْوُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء والواو بين العين واللام چوں: التسرول **ازار پوشیدن**.

تصریفہ:

تَسَرْوَلَ يَتَسَرْوَلُ تَسَرْوُلاً فَهُوَ مُتَسَرْوِلٌ الأمر منه تَسَرْوَلْ والنهي عنه لاَ تَتَسَرْوَلْ

التدهور: **گذشتن شب**، وليس في القرآن.

باب ہفتم: بر وزن تَفَيْعُلٌ بزيادة التاء قبل الفاء، والياء بين الفاء والعين چوں: **التَّخَيْعُلُ پیراہن بے آستین پوشیدن**.

تصریفہ:

تَخَيْعَلَ يَتَخَيْعَلُ تَخَيْعُلاً فَهُوَ مُتَخَيْعِلٌ الأمر منه تَخَيْعَلْ والنهي عنه لاَ تَتَخَيْعَلْ

التعيهر: **بے سامان شدن**، **التشيطن**: **نافرمانی کردن. بدانکہ ایں باب در قرآن شریف نیامدہ است.**

التكوثر: بسیار شدن، ایں معنی برحسب "تاج" است. ودر "صحاح" و"شمس العلوم" گرد بسیار شدن نوشتہ.
ازار پوشیدن: ودر بعضے از نسخ بجائے پوشیدن پوشانیدن واقع است، وآں سہواست؛ زیراکہ تسرول مطاوع سرول ومعنی سرولۃ ازار پوشانیدن ست، پس تسرول ازار پوشیدن باشد. **التخيعل**: ایں معنی موافق کتب معتبرہ لغت است.
بے سامان شدن: ایں معنی از کتب لغت معتبرہ ثابت نیست. در "منتہی الارب" است، التعيهر: سبک وبدکار گردیدن زن وزنا نمودن. (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ) **التشيطن**: در "منتہی الارب" بمعنی دیو شدن نافرمانی وسرکش گردیدن است.

باب ہشتم: بر وزن تَفَعْلٍ بزيادة التاء قبل الفاء والياء بعد اللام كه در **اصل** تَفَعْلُيٌ بوده است، ضمه لام را بكسره بدل كردند برائے موافقت ياء، پس ضمه بر ياء دشوار داشته، ساكن كردند، التقائے ساكنين شد ميانِ ياء وتنوين، ياء افتاد تَفَعْلٍ شد، چوں **التقلسي**: كلاه پوشيدن.

تصريفه:

تَقَلْسَى يَتَقَلْسَى **تَقَلْسِيًا** فَهُوَ مُتَقَلْسٍ الأمر منه تَقَلْسَ والنهي عنه لا تَتَقَلْسَ

وليس في القرآن.

بدانكه زيادت تاء در اول اين ابواب برائے الحاق نيست، بلكه برائے معنى **مطاوعت ست**، چنانكه در تدحرج بود؛ زيرا كه الحاق بزيادت حروف در اول كلمه نيامده است.

اما آنكه ملحق به احرنجم باشد دو باب ست، واين هر دو باب در قرآن شريف نيامده است.

باب اول: بر وزن افعنلال بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بعد العين وتكرار اللام، چوں الاِقْعِنْسَاسُ: سخت واپس شدن.

التقلسي: ياء دريجا ساقط نشد كه علت سقوط يعنى اجتماع ساكنين موجود نيست، چراكه ياء اگرچه ساكن موجود است، ليكن تنوين كه ساكن دوم بود بسبب الف ولام نيامد. **تَقَلْسِيًا**: ياء دريجا هم نيفتاد؛ زيراكه التقائے ساكنين يافته نمى شود چه ياء مفتوح است، پس از يك ساكن كه تنوين ست چگونه يا حذف خواهد شد. **مطاوعت ست**: وآں در لغت بمعنى فرمانبردارى كردن وسازدارى نمودن با ديگرے، ونزد نحات آمدن فعلے پس فعلے برائے دلالت بر پذيرفتن مفعول فعل اول كه فاعل فعل ثانى ست اثر فاعل فعل اول را، ومطاوع گاہے متعدى باشد چنانكه فتعلمه در قول علمت زيدا الفقه فتعلمه يعنى بياموزانيدم زيد را فقه، پس بياموخت آنرا از قول "فتعلمه" معلوم شد كه زيد كه مفعول فعل اول ست وفاعل فعل ثانى اثر فاعل فعل اول يعنى آموختن فقه را پذيرفته، وگاه لازم بود چوں: جلببته فتجلبب، يعنى چادر پوشانيدم او را، پس چادر پوشيد قوله: "فتجلبب" دلالت كرد بر ايں كه مفعول فعل اول كه فاعل فعل ثانى است اثر فاعل فعل اول كه چادر پوشيدن باشد پذيرفته، پس آنچه مشهور ست كه لزوم بمطاوع لازم باشد خلافِ تحقيق است. چنانكه از "جابربردى" وغيره معلوم مى شود. (مولوى سيد محمد عسكرى قنوجى)

تصریفه:

اِقْعَنْسَسَ يَقْعَنْسِسُ اِقْعِنْسَاسًا فهو مُقْعَنْسِسٌ الأمر منه اِقْعَنْسِسْ والنهي عنه لا تَقْعَنْسِسْ

الاِعْرِنْكَاكُ: سیاہ شدن موئے.

باب دوم: بر وزن اِفْعِنْلاء بزيادة همزة الوصل قبل الفاء والنون بين العين واللام والياء بعد اللام چوں الاِسْلِنْقَاءُ: ستان باز خفتن. بدانکه اِسْلِنْقَاءٌ در اصل اِسْلِنْقَايٌ بوده است، یاء بعد الف افتاد پس ہمزہ گشت اسلنقاء شد.

تصریفه:

اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِيْ اِسْلِنْقَاءً فهو مُسْلَنْقٍ الأمر منه اِسْلَنْقِ والنهي عنه لاَ تَسْلَنْقِ

الاسرنداء غلبہ کردن خواب بر مردم.

بدان -ألحقك الله تعالى بالصالحين- کہ الحاق در لغت بمعنی رسیدن و در رسانیدن ست، ودر اصطلاح اہلِ صرف آنست کہ در کلمہ حرفے زیادہ کنند تا آں کلمہ بر وزن کلمہ دیگر شود، از برائے آنکہ معاملہ کہ با ملحق بہ کردہ شود با ملحق نیز کردہ آید، وشرط الحاق آنست کہ مصدر ملحق بہ موافق باشد نہ مخالف.

تـــــمـــــت

ستان باز خفتن: [در ہندی چت سونا.] بکسر سین بر پشت خفتن، وایں معنی موافق است مر "تاج المصادر" و "قاموس" را؛ چہ در "تاج" ترجمہ اسلنقاء: بستان خفتہ وستان خفتن بہ یک معنی ست. ودر "قاموس" نیز اسلنقاء مفسر بہماں تفسیر است کہ در "تاج" است وستان بکسر وتائے فوقانی در "فرہنگ رشیدی" بمعنی بہ پشت باز افتادہ نوشتہ. ودر "مؤید الفضلاء" بر پشت افتادہ باشد. ودر "برہان قاطع": بر پشت خوابیدہ آمدہ. ألحقك الله: شامل گرداند ترا خدائے برتر با نیکوکاراں.

نیز کردہ آید: مثل تکسیر وتصغیر در اسماء ودرستی وزن وسجع وغیرہ در افعال. فتأمل (مولوی حکیم سید محمد عسکری قنوجی عم فیضہ الجلی) وشرط الحاق: واز ینجا ست کہ جلبب را ملحق بدحرج گویند کہ مصدرش یعنی جلببة موافق دحرجة است، وأخرج وصرف وقاتل را ملحق بدحرج نہ گویند؛ زیراکہ مصادر اینہا إخراج وتصريف ومقاتلة است موافق دحرجة نیست.

منشعب منظوم

بعد حمدِ خدا ونعتِ رسول گوش کن از من ظَلوم وجَہول
فعل زاں رو کہ از حروفِ اصول شد مرکب دو نوع شد منقول
موجزش مے کنم بہ نظم بیاں یک ثلاثي دگر رباعی داں
ہر یکے ایں دو قسم را اے یار چوں مجرد مزید فیہ شمار
پس ثلاثی مجرد ست دو قسم مطرد وشاذ داں تو آں را اسم
مطرد شد بہ پنج باب علم نصر و ضرب وسمع وفتح وکرم
شاذ را نیست زائد از سہ باب حسب وفضل ست کاد ہم دریاب
پس ثلاثی مزید را شانیست رباعی ست ملحق ویا نیست
غیر ملحق تو اولاً بنگر ہمزہ وصل آیدش بر سر
یاء نیاید تو بعد ازیں دریاب کان در آید از وبود نہ باب
اجتناب ست ودیگر استنصار انفطار احمرار واحمیرار
باز اخشوشن ست وافعوال ہشتم اثاقل اے جواں در حال
نہم اطھر آمد آں بے فصل دانکہ ناید بروز ہمزہ وصل
پنج باب است اولین إکرام باز تکریم پس تقبل از بر دار
چار میں را مقاتلۃ بشمار پنج میں شد تقابل از بردار
پس رباعی مجرد از زائد غیر یک باب بعثرۃ ناید
بر دو گونہ مزید فیہ بداں یک مع حرف وصل یک بے آں

لیک آں قسمِ اولین اے یار | باب احرنجم است واقشعرار
دو میں قسم را تو اے دلبر | غیر باب تدحرج مشمر
پس ثلاثي مزید فیہ کہ او | بابرباعی ست ملحق از وے گو
چوں رباعی مجرد است ومزید | ملحقش نیز بر دو قسم گزید
آنکہ ملحق ازاں مجرد راست | ہست بر ہفت باب بے کم وکاست
جلبب قلنس تو جورب داں | سرولة خیعلة وشریف خواں
ہفت میں زاں ہمہ بود قلسات | ملحقات مزید گویم بات
آنکہ ملحقِ تدحرج گشت | جملہ ابواب آں بیاید ہشت
التجلبب دگر تقلنس خواں | پس تمسکن دگر تعفرت داں
پس تجورب ہم از تسرول گو | پس تخیعل تقلس اے خوشخو
داں کہ ملحق بود بہ احرنجام | بر دو بابش کنیم ختم کلام
بعد خوض تمام واستقراء | آمد اقعنسس واسلنقاء
بہر تیسیر حفظ وضبطِ تمام | کردمش نظم با دعا وسلام

یادداشت

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(۷ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(۳ مجلدات)
الهداية	(۸ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(۳مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(۳مجلدات)
التبيان في علوم القرآن	تفسير البيضاوي
المسند للإمام الأعظم	الحسامي
الهدية السعيدية	شرح العقائد
القطبي	أصول الشاشي
تيسير مصطلح الحديث	نفحة العرب
شرح التهذيب	مختصر القدوري
تعريب علم الصيغة	نور الإيضاح
البلاغة الواضحة	ديوان الحماسة
ديوان المتنبي	المقامات الحريرية
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)	آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي	السراجي
متن العقيدة الطحاوية	الفوز الكبير
المرقاة	تلخيص المفتاح
زاد الطالبين	دروس البلاغة
عوامل النحو	الكافية
هداية النحو	تعليم المتعلم
إيساغوجي	مبادئ الأصول
شرح مائة عامل	مبادئ الفلسفة
المعلقات السبع	هداية الحكمت
شرح نخبة الفكر	

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)

متن الكافي مع مختصر الشافي

رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالیٰ

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى	الجامع للترمذي
شرح الجامي	

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)

Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)

Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)

Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)

Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)

Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)